

מבחר מאמרים

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

132

שנה עשרים
נובמבר 1998 / חשון תשנ"ט

רשימת המשתתפים

א. בן אברהם היסטוריון, ירושלים,	משה הרטל, רשות העתיקות, מרום גולן
פרופ' אשר ססר, מכון דיין, אוניברסיטת תל אביב	חיים בן דוד, דוקטורנט בחוג ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' משה פישר, החוג ללימודים קלאסיים, אוניברסיטת ת"א	אורנה גורן, חוקרת תרבות הבדווים, מרכז ג'ו אלון, להב
פרופ' יוסף גייגר החוג להיסטוריה, האוניברסיטה העברית, ירושלים	איתן איילון, מוזיאון ארץ-ישראל, תל אביב
ד"ר פנחס פיק ז"ל היסטוריון, ירושלים	ד"ר רז קלטר רשות העתיקות ואוניברסיטת חיפה
רבקה פלסר, הספרייה הלאומית ירושלים, המחלקה לכתבי יד	ד"ר גבריאל ברקאי החוג ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' נילי ליפשיץ, החוג לארכיאולוגיה, אוניברסיטת ת"א	אלי שילר, הוצאת ספרים "אריאל", ירושלים
ד"ר בני שלמון, זואולוג, החברה להגנת הטבע, אילת	

מקור התמונות: ביה"ס הדומיניקאני למקרא: עמ' 6, 113-129. שגרירות ירדן: עמ' 21, 27, 31. ארכיון קק"ל: עמ' 22. הארכיון הציוני: עמ' 24. ארכיון ה-PEF: עמ' 39, 80, 84, 92. מוסד יד בן צבי: עמ' 64, 66. בית הספרים הלאומי ירושלים, המחלקה לכתבי יד: עמ' 75. מתוך: עזבון אהרנסון, צמח עבר הירדן (באדיבות נילי גרייצר): עמ' 76. משה הרטל: עמ' 95. גלעד פלאי: עמ' 100. אורנה גורן: עמ' 104. איתן איילון: עמ' 106-109.

© 1998

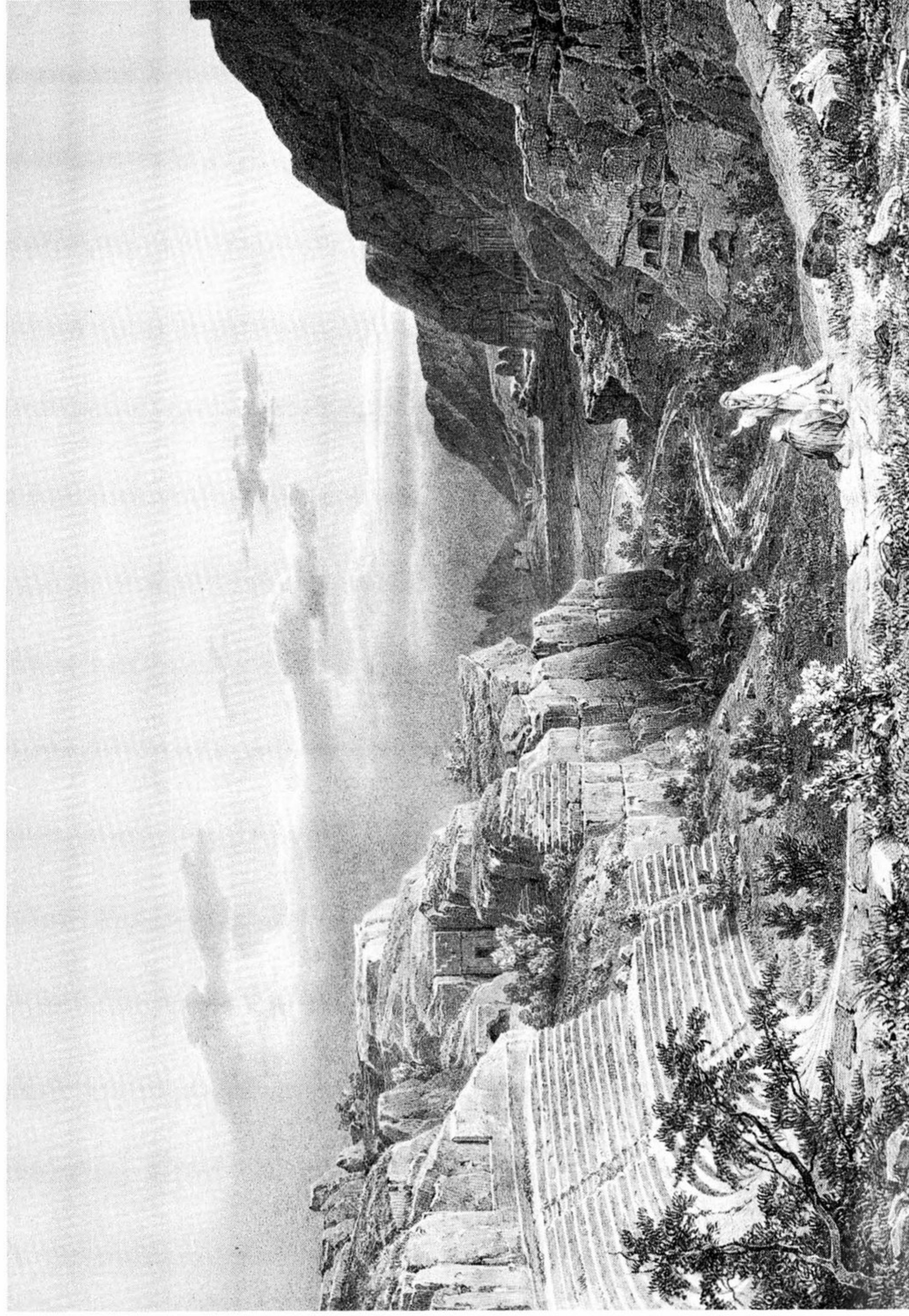
כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים.
אין להעתיק מספר זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא
(לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

י ר ד ן

מבחר מאמרים

ערכו: גבריאל ברקאי ואלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

התיאטרון בפטרה בהדפס מ־1828

הקדמה

יחודה של חוברת זו הוא במגוון הנושאים העשיר: היסטוריה קדומה וחדשה; טבע ונוף; אמנות ואדריכלות; ארכיאולוגיה ואתרים; אתנוגרפיה וחיי יום ויום ואפילו אוסף של תמונות עתיקות הרואות כאן אור לראשונה. הקובץ מסתיים במחקר מקורי רב היקף על ההתנחלות ותקופת השופטים בירדן לאור המחקר הארכיאולוגי.

אנו מודעים לכך שהפרסום רואה אור בתקופה שבה התיירות הישראלית לירדן אינה בשיאה. הספקנים יאמרו לא בלי צדק שדרושה מידה לא מבוטלת של אופטימיות בתקופה זו של אי ודאות להוציא ספר בנושא ירדן.

אם להנמקה אנו נזדקקים – נציין, שמאז שפרסמנו את הספרים על ירדן (1995), התרחבו ידיעותנו על נושא זה וראו אור מחקרים רבים. התיירות ההמונית לירדן שבאה בעקבות פתיחת השערים, פינתה את מקומה לקילוח דק של קבוצות ויחידים שהגיעו למקומות נידחים. מהם שעסקו במחקר בוטני או ארכיאולוגי ואחרים התחקו אחר היבטים אתנוגרפיים, ואלה באים לידי ביטוי בקובץ שלפנינו. ועוד זאת; גל התיירות הצפוי לקראת שנת אלפיים לא יפסח גם על ירדן, הנערכת אף היא לקליטת חלק מתיירות זו, שתביא ודאי לשיתוף פעולה בין שתי הארצות, התלוי כמובן גם בהעמקת תהליך השלום. יש על כן סיבה טובה להניח, שהתיירות הישראלית לירדן תתחדש במוקדם או במאוחר.

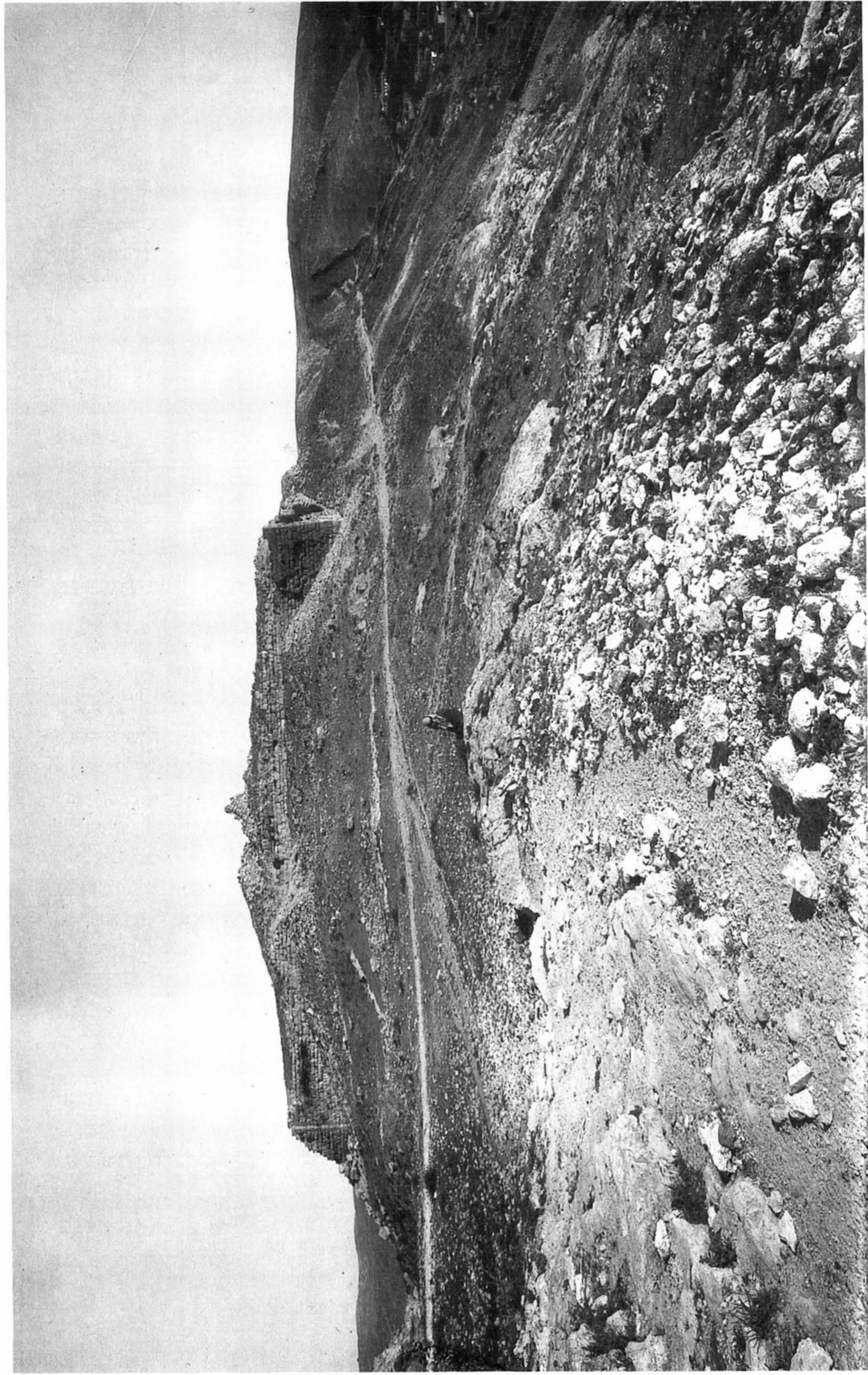
עוד ראוי לציין, שרוב החיבורים בקובץ הם בעלי אופי מאד כללי והם זורים אור על נושאים רבים בתולדות ארץ-ישראל לתקופותיה, מהיבטים שלא זכו עד עתה להתייחסות נאותה. לא אחת ההשוואה לירדן, תולדותיה, אתריה והווייתה משלימים או מחדדים את ידיעותנו בנושא ארץ-ישראל. במקרים רבים הנושאים משותפים לשתי הארצות, אף שיש להם קווי יחוד מקומיים. כך הדבר למשל, בכל מה שנוגע לאמנות ולאדריכלות בתקופות הקלאסית והביזאנטית, טבע ונוף, מסילת הברזל החג'אזית (שסעיף ממנה עובר כידוע גם בארץ-ישראל המערבית). הוא הדין באשר לחיי יומיום, מתקני ייצור ומלאכות מסורתיות, שהיטיבו להשתמר בירדן בהשוואה אלינו, והם מאפשרים להתחקות אחר כלים ואורחות חיים שהיו בארץ ונעלמו, ואין אלו אלא דוגמאות מעטות.

לסיום, לא נותר לנו אלא להודות לאלה שסייעו לנו במלאכתנו. אנו מודים לכותבים הרבים שתרמו מפרי עטם שלא על מנת לקבל פרס. תודה מיוחדת למוסד יד בן צבי בירושלים ולמרכז דיין באוניברסיטת תל אביב שהעמידו לרשותנו אחדים מהמאמרים בקובץ. עוד נתונה תודתנו לאב מישל דה טרגון מביה"ס הצרפתי למקרא (סט. אטיין), שהואיל להעמיד לרשותנו את אוסף הצלומים הנדיר על ירדן.

על אף תרומתם ועזרתם של האישים והמוסדות הנזכרים, אין הדבר מחייב אותם ואם נפלו שיבושים או אי דיוקים הם כולם אל אחריותנו.

אלי שולר
הוצאת ספרים אריאל

ירושלים, חשון תשנ"ט
נובמבר 1998

האקרופוליס של עמאן (1897)

תוכן עניינים

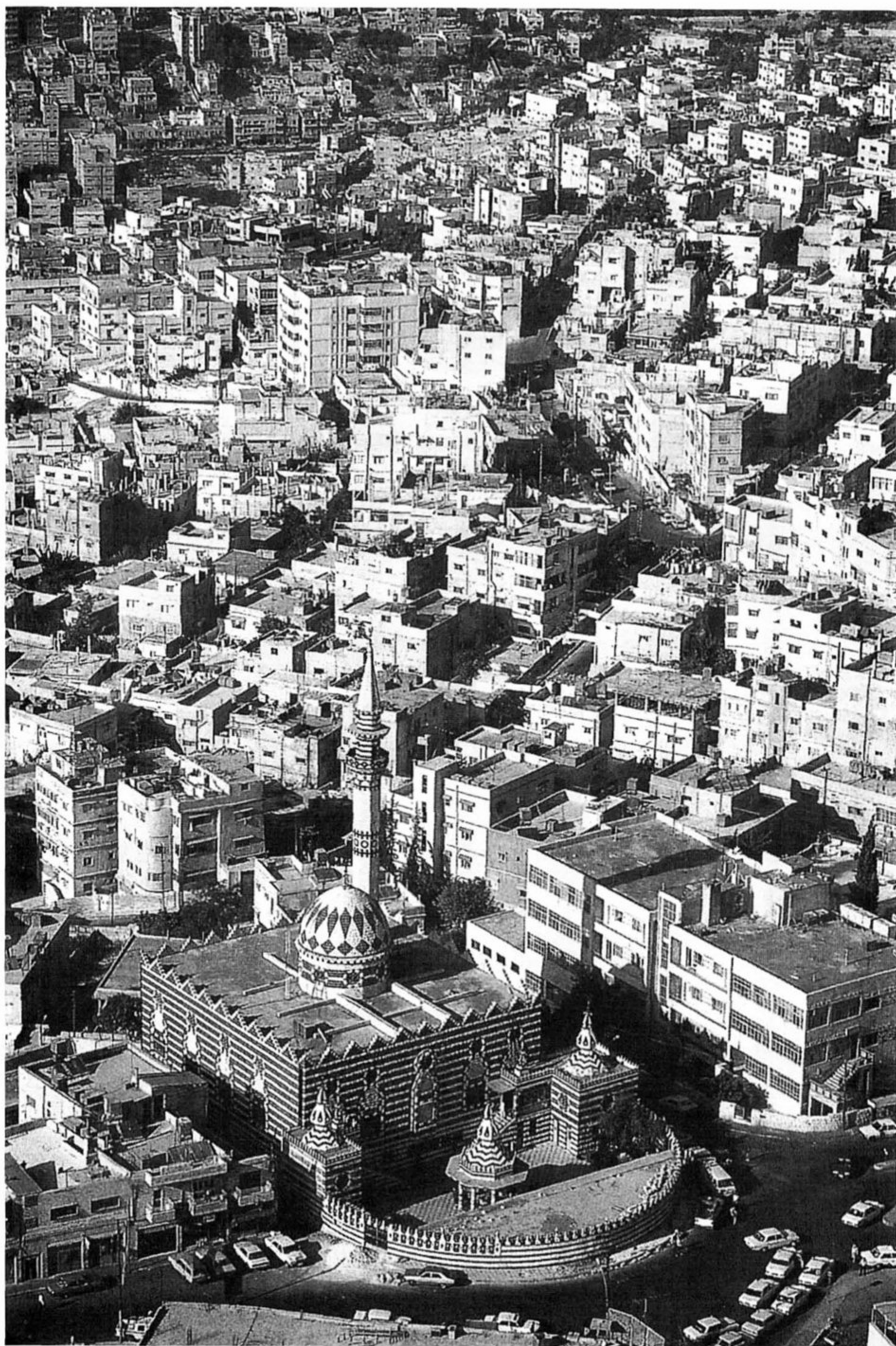
הקדמה	5
א. בן אברהם / תולדות ירדן	9
אשר ססר / ירדן כיום – היבטים דמוגרפיים, חברתיים ומדיניים	19
משה פישר / קווי יסוד באדריכלות ובאמנות של עבר הירדן	
בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית	33
יוסף גייגר / על אנשי רוח יוונים בגדרה	43
אלי שילר / נוצרים ונצרות בירדן	47
עבר הירדן ואתריה במקורות המוסלמיים	56
פנחס פיק / לקורות מסילת הברזל החג'אזית בירדן	63
רבקה פלסר / ישיבת "ארץ ירדן" בחשבון	74
נילי ליפשיץ / מסעי בוטנאים ראשונים בעבר הירדן	76
בני שלמון / יונקים ושמירת טבע בירדן	83
משה הרטל / הדולמנים בירדן	92
חיים בן דוד / שאג-ריש – אתר "סלע" אדומי בשמורת דנה	100
אורנה גורן ואיתן איילון / סיור אתנוגרפי בירדן	103

תמונות וטמונות

צילומים נדירים מירדן	113

מחקרים

רז קלטר / נוודים, מתיישבים ומלכים:	
עבר הירדן בתקופת ההתנחלות והשופטים	130
אלי שילר / מאה שנות חקירת ירדן; על ספרם של ברונוב ודומשבסקי	
"פרובינקיה ערבדיה"	143

עמאן בצילום אוויר

תולדות ירדן

א. בן אברהם

התקופות הקדומות

האדם הופיע לראשונה בירדן בתקופת האבן הקדומה, לפני כ-450 אלף שנה. גרזנים וכלים מהתקופה הפאליאוליתית פזורים בירדן לכל אורכה, ובעיקר באזור עקבה, בערבה, בוואדי א-רם, במעאן, בג'עפר ובאזרק – ממזרח לעמאן, במקום שנמצאו עצמות בעלי חיים מתקופות פרהיסטוריות.

העדות הברורה ביותר לישוב מהתקופה הניאוליתית (8300-5000 לפסה"נ) היא בעין ע'זל שמדרום-מזרח לעמאן, במקום שנתגלתה בשנים האחרונות תרבות עשירה מתקופה זו. בין האתרים שנחקרו היו תל א-שונה, תל אבו חביל וע'רובא בעמק הירדן. קרמיקה ניאוליתית נמצאה גם בעמק הירמוך. בתקופה זו היו כבר קשרים עם הארצות השכנות, כמו, למשל, עם אנטוליה, עם החוף הסורי ועם צפון מסופוטמיה ומצרים. אתרים רבים מהתקופה הכלכוליתית (5000-3200 לפסה"נ) נמצאו אף הם בירדן. במיוחד ראוי לציין את תלילת ע'סול מצפון-מזרח לים המלח. חלק מהמבנים שנתגלו בתל, עוטרו בתמשיחי קיר יוצאי דופן. באחד החדרים ששימש אולי כמקדש, נחשף תמשיח קיר צבעוני המתאר, כנראה, תהלוכה דתית ליד מקדש. מחלקת העתיקות הירדנית, בעזרת אונסק"ו ואוניברסיטת סידני באוסטרליה, שמימנו וארגנו את החפירות המחודשות במקום, הצילו חלק מתמשיח קיר זה, המוצג במוזיאון הארכיאולוגי בעמאן. זוהי דוגמא לשיתוף פעולה בינלאומי שנועד להציל את נכסי התרבות של ירדן. נתגלו גם מאות דולמנים באזור ההר המשקיף על עמק הירדן, ממזרח לגרש, כמו גם באזור אירביד וחשבון. מספרם של הדולמנים שתוארו בהרחבה על-ידי נוסעים וחוקרים בדורות קודמים, פחת מאד בעשרות השנים האחרונות. זמנם הוא, כנראה, משלהי האלף השלישי לפסה"נ.

בירדן קיימים אתרים רבים מתקופת הברונזה הקדומה (3200-2200 לפסה"נ). החשובים שבהם הם תל א-שונה ותל מוחמד אל שרקי. אתר חשוב אחר הוא באב א-דרע ממזרח לים המלח, הכולל בית קברות גדול ובו עשרות אלפי קברים. נראה שזהו בית הקברות הגדול ביותר שנמצא במזרח התיכון מתקופה זו. בדרום עמק הירדן נמצאו ערים מבוצרות מתקופת הברונזה הקדומה, שבהם נתגלו גם בתי קברות גדולים למדי.

ראשיתו של האתר בבאב א-דרע הוא בתקופה הכלכוליתית המאוחרת, אך יש המאחרים אותו לראשית תקופת הברונזה הקדומה. מחקרים אחרונים מצביעים, שלא היה זה האתר היחיד מתקופה זו, ואחרים, דומים לו פחות או יותר, נמצאו בעמק הירדן הדרומי. בסך הכל נמצאו בעמק הירדן לא פחות מ-200 אתרים מתקופה זו. ערי תקופת הברונזה הקדומה בירדן נהרסו סביב שנת 2150 לפסה"נ עם פלישת נוודים שהגיעו, אולי, מהמדבר הסורי, והמזוהים עם האמורים.

מתקופת הברונזה הביניימית (2200-1950 לפסה"נ) נחשפו ממצאים באתרים: באדר, בח' איסקנדר, בתל אל חוצן, בעמאן, בבאב א־דרע ועוד. חפירות נוספות יזרו ודאי אור נוסף על ההתפתחות התרבותית של התקופה.

מקומם של השבטים שפלשו לירדן בתקופה זו נתפס על־ידי הכנענים בתקופת הברונזה התיכונה (1550-1950 לפסה"נ). לאחריה באה תקופת הברונזה המאוחרת (1200-1550 לפסה"נ), שבה ירדן היתה תחת השפעת הכיבוש המצרי. ממצאים מתקופה זו נחשפו בעמאן, בנאור, בהר נבו, בתל סופת ובמידניה.

התאוריה של נלסון גליק שעבר הירדן המזרחי היתה ארץ נוודים ללא ישובי קבע בשנים 1300-1900, אינה עומדת עוד במבחן הביקורת, לאור התמונה המצטיירת בעקבות הממצאים החדשים. חפירות שנערכו לאחרונה וממצאים שנתגלו באירביד, בפחל, בעמאן, בשיהב, במידבא ובוואדי אבו נמל, בתל ג'ול ואתרים נוספים מעידים, שהארץ המשיכה לפרוח בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, ואין לייחסם עוד לנוודים.

המסחר עם מצרים, יוון וקפריסין תרם לכלכלת הארץ. הממצאים הארכיאולוגיים בתל דיר עלא ובעמאן מרמזים, שהפעילות המסחרית הגיעה לעמק הירדן ולרמת עבר הירדן כאחת.

הממצא החשוב ביותר שנחשף בירדן בתקופת הברונזה המאוחרת הוא המקדש של עמאן, סמוך לשדה התעופה, שהתגלה על־ידי הרדינג והנסי. קרמיקה מיקנית וקיפרית נתגלתה במקום, כמו גם חרפושיות וכלי נשק עשויים ברונזה.

תקופת הברזל (תקופת המקרא)

עבר הירדן יושבה בצפיפות בתקופת הברזל (1200-586 לפסה"נ). זוהי תקופת שלטון של ממלכות אדום, מואב ועמון. ממלכות אלו ובירותיהן נזכרות לעתים קרובות בספרות המקראית, ואף במקורות המצריים והמסופוטמיים החוץ מקראיים. בירדן קיימים אתרים רבים מתקופה זו, מהם שמצטיינים בתרבות חומרית עשירה. בסקרים זוהו 250 אתרים מתקופה זו, אך רק מעטים מהם נחפרו.

ממלכת אדום הופיעה בפעם הראשונה במקרא, כאשר מלכה סירב לאפשר לבני ישראל לעבור דרך ארצו. בספר בראשית פרק לו (מ-מג) נזכרים שמונה אלופי אדום – רשימה המשקפת, אולי, קיומן של ערי מדינה באדום בראשית תקופת הברזל.

באום אל ביארה שליד פטרה נמצאה מצודה אדומית, שנתגלתה בה טביעת חותם של קוסגבר, מלך אדום במאה השביעית, הנזכר בכתובות מימי אסרחדון מלך אשור (669-680 לפסה"נ). אך לא נמצאה כל עדות לישוב לפני סוף המאה השמינית לפסה"נ, עובדה המקשה לזהותה עם סלע המקראית.

בחפירות שנערכו בבוצירה היא בוצרה המקראית, שמצפון לטפילה, על דרך המלך, לא נמצאו שרידים שקדמו למאה השמינית.

הממצאים הארכיאולוגיים מעידים, שממלכת מואב פרח כבר במאה ה־13 לפסה"נ. ממצא רב חשיבות ממואב הוא אסטלה מעוטרת, נושאת כתובת שנתגלתה בבלועה, המוצגת במוזיאון הארכיאולוגי בעמאן. האסטלה מתוארכת לסוף המאה ה־13 או לראשית המאה ה־12 לפסה"נ, וניכרת בה השפעה מצרית חזקה. עם זאת, אין בה כדי להעיד על פריחה עירונית במואב בסוף תקופת הברונזה המאוחרת. חשיבות

מיוחדת נודעת למצבת מישע מלך מואב מדיבון, המוצגת במוזיאון הלובר בפריס. המצבה, המתוארכת למאה התשיעית לפסה"נ, מתארת את נצחון מישע על אחאב מלך ישראל. כן מתוארים מפעלי הבנייה הציבוריים של מישע במואב: הוא חפר בורות, שיקם ערים וביצרון, והכשיר דרכים בנחל ארנון.

החפירות בדיבון, בירתו של מישע, העלו מידע נוסף על תרבותם החומרית של המואבים בתקופת הברזל הב' (מאות תשיעית-שמינית לפסה"נ). במידבא ובהר נבו נחשפו מערות קברים עם ממצא עשיר מסוף תקופת הברונזה ומתקופת הברזל.

ממלכת עמון שלטה בעבר הירדן לצד ממלכת אדום, מואב וגלעד עד לסוף המאה השביעית. בירתה היתה רבת עמון, היא עמאן של היום. רבת עמון והעמונים נזכרים לעתים קרובות במקרא. מהמאה ה-12 ועד המאה העשירית לפסה"נ עסקו העמונים במה שנראה כמלחמות מגן, תחילה – נגד פלישות הנוודים ואחר כך, נגד בני ישראל. רבת עמון נמצאה סמוך לדרך המלך, והעמונים סחרו דרכה עם דרום ערב. בימי המלך דוד ביקשו בני ישראל להשתלט על דרך מסחר זו ולנצל את אוצרות הנחושת בערבה. הם הטילו מצור על רבת עמון והשתלטו על מערכת המים. לאחר שכבשו את העיר, הרגו ועינו רבים מתושביה (שמ"ב יא). פרשת אוריה החיתי ומותו בקרב על עמון שייכים לתקופה זו. המוסלמים מקשרים באופן מסורתי את שמו לעמאן ומצביעים על מסגד שנבנה על קברו, הנזכר על-ידי מוקדסי במאה העשירית.

החל מהמאה העשירית לפסה"נ נזכרים מלכי עמון בכתובות אשוריות. תחילה, כאויביו של שלמנצר השלישי ואחר כך כווסאלים בימיהם של תגלת פילאסר השלישי (722-744 לפסה"נ) ואסרחדון (679-680 לפסה"נ). כאשר נבוכדנצר כבש את עמון, רבים מהעמונים הוגלו לבבל. שרידים ארכיטקטוניים וכן כתובות מעידים, שהתרבות העמונית ידעה שגשוג והגיעה לרמה גבוהה. שרידי מגדלים רבים מטיפוס הידוע כ"רוג'ם מלפוף", שנבנו באבן סביב עמאן, מהווים עדות לכושר בנייתם. התכנון, חוזק המגדלים ומספרם מעידים על פריחתה של ממלכת עמון.

הקרמיקה העמונית מעידה אף היא על רמה גבוהה. רובה מחופה באדום או בחום בהיר. היא ממורקת היטב ומעוטרת לעתים בפסים חומים כהים, לא אחת עם פסים לבנים ביניהם. התרבות החומרית של העמונים ועבודותיהם היו ברמה גבוהה יחסית לשאר עמי עבר הירדן. ארבעה פסלי אבן מהמאה השביעית לפסה"נ, ששימשו, אולי, ככותרות עמודים, נתגלו בתעלת מים מתקופה מאוחרת יותר במצודה של עמאן. שני פסלי גבר ואשה נוספים נתגלו באקראי בעת בנייה בקרבת ח' חג'ר, ומתוארכים אף הם לתקופת הברזל הב'.

מבחינה היסטורית נודעת חשיבות רבה לקבוצת צלמיות של סוס ורוכבו, ופסלון קטן מאבן גיר ועליו כתובת "ירח עזר", שהיה ראש הפרשים. מבחינה סגנונית, יש לצלמיות אלה זיקה לדרום סוריה ולפניקיה. כתובת עמונית מהמאה התשיעית לפסה"נ, שנתגלתה מחוץ לחומות המצודה בעמאן, כוללת תעוד מלכותי של בניין מפואר שנבנה ברבת עמון. בחפירות בתל סירחן המצוי בקמפוס של אוניברסיטת ירדן, נתגלה בקבוק ברונזה ועליו כתובת עמונית, המתארת עבודות בנייה מפוארות שנעשו על-ידי עמינדב, מלך עמון, בנו של חזאל, בנו של עמינדב. העבודות כוללות נטיעת כרמים, חפירת בארות והקמת מבנים מונומנטליים. זוהי הכתובת העמונית השלמה ביותר הידועה לנו, והיא מקור חשוב ללימוד התרבות העמונית.

בתקופת הברזל הא' נעשה שימוש משני בקברים מתקופת הברונזה התיכונה (מדרום לעמאן). הממצאים מעידים, שיש מקום לחפירות נרחבות נוספות בסביבות עמאן כדי להתחקות אחר תרבותם של העמונים.

בתקופה הפרסית, בשנים 332-538 לפסה"נ, היתה לטוביה "העמוני" נחלה בעראק אל אמיר. בחזית המערה שרדו כתובות ארמיות גדולות חקוקות בסלע עם השם "טוביה". האדומים נלחצו צפונה-מערבה לאזורי דרום יהודה, שהיתה לאידומיאה הידועה מהתקופה ההלניסטית, בעוד שהנבטים התיישבו באזורי ממלכת אדום שבדרום עבר הירדן.

התקופות ההלניסטית והרומית

אלכסנדר מוקדון כבש את האזור מידי הפרסים ב־332 לפסה"נ, ועבר הירדן היתה לחלק מהעולם היווני – תחילה תחת שלטון התלמיים (301-198 לפסה"נ) ממצרים – ואחר כך בשלטון הסלווקים שמרכזם היה בסוריה (שנת 198 לפסה"נ ואילך).

בדרומה של ירדן, הנבטים נמנעו מליצור מגע עם הצבא היווני ושמרו על עצמאותם. בצור (עראק אל אמיר) משפחת טוביה שמרה על יחודה ונכסיה במשך רוב התקופה, אך לבסוף הורקנוס בן יוסף מבית טוביה נכנע לסלווקים בשנת 115 לפסה"נ.

היוונים ייסדו – או הרחיבו – מספר ערים יווניות (פוליס) בירדן, ובהן גרש, פילדלפיה (רבת עמון) וגדר (= גדרה, אום קייס). ברוב הערים שלטו השפה והתרבות היוונית. באופן זה, רוב תושבי ירדן השתלבו בתרבות יוון, למעט הנבטים בדרום.

לאחר כיבושה של עבר הירדן בידי פומפיוס בשנים 64-63 לפסה"נ, הערים היווניות בצפון ירדן (גרש, גדרה, פילדלפיה ואחרות) היו לחלק מהדקפוליס – ברית עשר הערים.

הנבטים בדרום לא נכנעו לרומא ב־63 לפסה"נ ושמרו על עצמאותם עד לשנת 106 לסה"נ, בעת שסופחו לרומא בידי הקיסר טריאנוס. ממלכת הנבטים וירדן כולה הפכו בכך לפרובינקיה ערבית, שהיתה חלק מן האימפריה הרומית, זאת, למעט אזור המדבר המזרחי, שבו שכנו שבטי הת'מודים והצ'פאים, דוברי הערבית, שהמשיכו לשמור על עצמאותם.

בשנת 111 לסה"נ סללו הרומאים את ה"ויא נובה טריאנה", שקישרה בין דרום ירדן לבוצרה בירת הפרובינקיה בצפון, ולאורכה הוקמו מצודות, מחנות צבא ומגדלים כדי להגן על הדרך ועל האוכלוסיה הנושבת ממערבה. הדת הרומית ואליליה היו נפוצים אף הם. העדות הנוצריות היו עדיין קטנות וחלשות וסבלו מרדיפות.

שלהי התקופה הרומית (153-324 לסה"נ) ידועים כשנות שגשוג ושלווה ("פאקס רומנה"). מתקופה זו שרדו אתרים רבים, שיש בהם להצביע על חשיבותה ועוצמתה. בדרום ירדן, המשיכו הנבטים להתקיים למרות אובדן עצמאותם והם פיתחו את תרבותם, שהגיעה למרום שגשוגה בבירתם המפוארת פטרה. בין האתרים הנבטיים הנוספים נזכיר את ח' תנור, דיבון, מידבא וואדי רם. דוגמאות מובהקות לתרבות הנבטית הם המקדשים בדיבון, בח' תנור, בדהט ראס, באידהריה, בפטרה ובוואדי רם. הם בנויים, על פי רוב, מאבנים מסותתות באלכסון, ועמודים מורכבים מחוליות. מתקני המים המשוכללים מצביעים אף הם על כשרונם ויכולתם של הנבטים בתחומי החקלאות, בעיקר בכל מה שנוגע לבניית סכרים ומאגרי מים.

הקרמיקה הנבטית מצטיינת בעדינותה וביופיה, והיא ברמה הגבוהה ביותר שנמצאה אי פעם בירדן. העיטורים הם בדרך כלל בצבע כהה על גבי החלק הפנימי של קערות, שהן בעלות דפנות דקות במיוחד; דגמי העיטור הם בעיקר צמחיים. כמו כן נפוצות מטבעות וכתובות נבטיות.

ערי הדקפוליס בצפון ירדן הצטיינו בראשית התקופה הרומית בתרבות חומרית קלאסית. לאחר שנת 106 לסה"נ באה ירדן תחת התרבות הרומית, אף שבפטרה, כאמור, המשיכה התרבות הנבטית לשגשג, גם תחת השלטון הרומי. בגרש, עמאן וגדרה הוקמו הערים מחדש בסגנון רומי מובהק, עם רחובות רחבים, שדרות עמודים, תיאטרות, קשתות נצחון, מקדשים, מתקני מים (נימפיאון) ולעתים גם היפודרום – מגרשים למרוצי סוסים.

עם זאת, לא כל הערים נבנו בתקופה זו בסגנון רומי. כך, למשל, אום א-ג'מאל, שהיתה עיר גדולה, שמרה על סגנון פרובינציאלי. שרידי הדרך הראשית (הוויא נובה טריאנה), שסללו הרומאים כדי לקשר את ערי עבר הירדן עם פרובינקיה ערביה, נראית עדיין במקומות שונים בירדן, בעיקר ממזרח לאום א-ג'מאל. לאורך הדרכים הרומיות אנו מוצאים ריכוזים של אבני מיל. דוגמאות אחדות מהן נשתמרו מצפון לגרש, וכן סמוך לדרך המקשרת בין עמאן לא-סאלט ולאורך הוויא נובה, במקומות שונים.

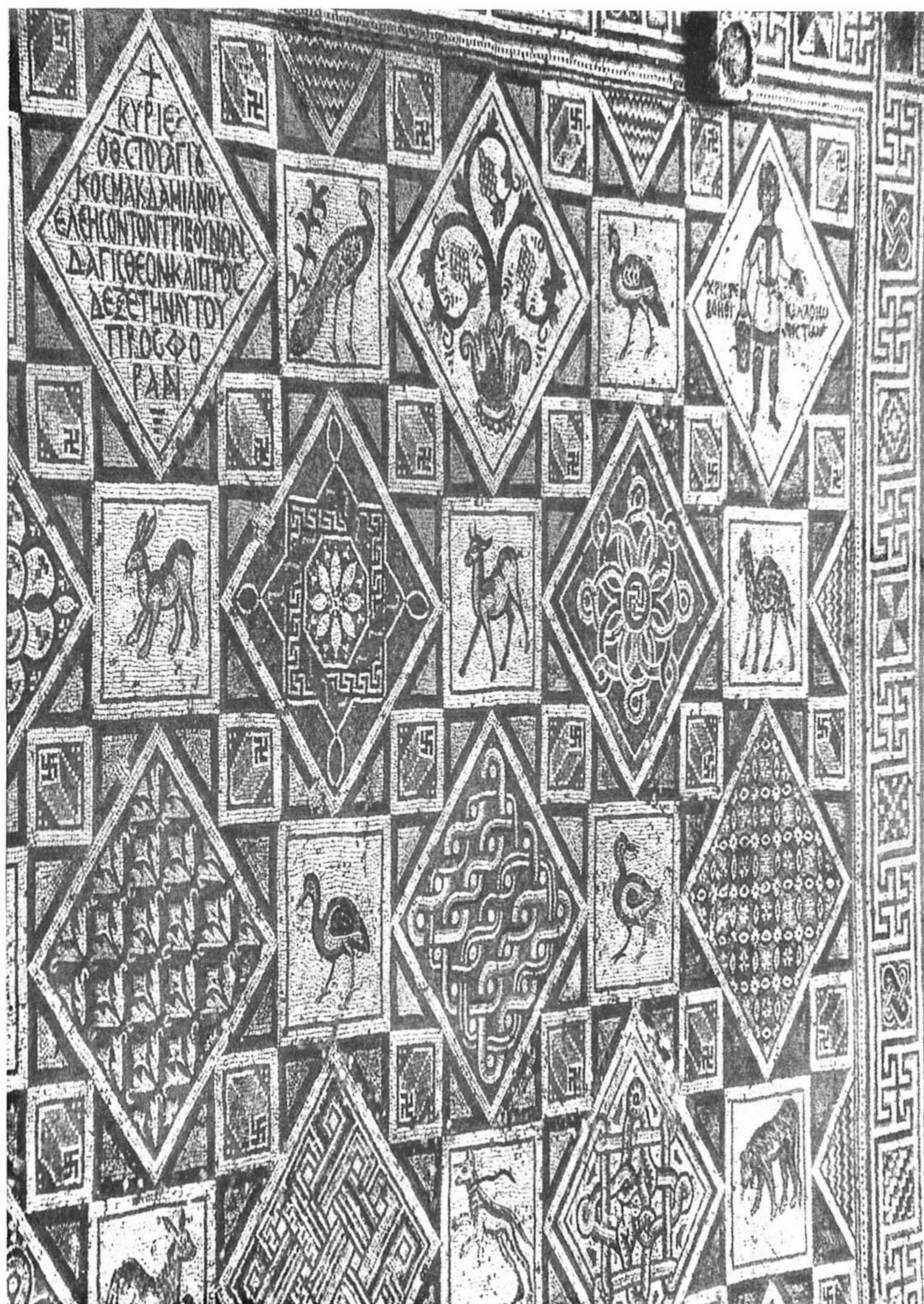
מבין המבצרים השונים שנבנו בתקופה זו כדי להגן על הדרך ממזרח, קצר' אל בשיר, לא הרחק מקטרנה, הוא, אולי, הדוגמא הטובה ביותר. אחד ממחנות הצבא הרומיים השלמים ביותר נשתמר בלג'ון, מדרום לכרך. מחנות מעין אלו נועדו להגן על הארץ הנושבת נגד שבטי המדבר, ובעיקר שבטי הנודדים הצ'פאים והת'מודים, שכתובותיהם וציורי הסלע שלהם נחרתו בסלעי הבזלת בצפון-מזרח ירדן, וכן בוואדי א-רם בדרום.

בירדן נמצאו כתובות יווניות ורומיות לרוב, אף שהיוונית המשיכה לשמש כשפת הדיבור. מבין חפצי היומיום ראוי להזכיר את כלי הזכוכית, שהיו נפוצים בעיקר בשלהי התקופה הנדונה. נמצאו פסלים רבים ברמה גבוהה, אך נראה שרובם היו מיובאים. הם מהווים ניגוד בולט לפיסול המקומי הגס.

התקופה הביזאנטית (324-630 לסה"נ)

חדירת הנצרות לירדן לא נעשתה באחת והיתה תהליך ממושך למדי. לפחות בראשית התקופה, נוצרים ועובדי אלילים המשיכו להתקיים אלו לצד אלו. הנצרות חגגה את נצחונה הסופי לא לפני שלהי המאה הרביעית (בימיו של תאודוסיוס הראשון). בעבר הירדן, כמו ברחבי המזרח בכלל, המקדשים האליליים נהרסו או שהפכו לכנסיות. כמו כן נבנו כנסיות חדשות, בעיקר במאות החמישית-שישית.

בתקופה הביזאנטית המשיכה ירדן ליהנות מתנאי שלום ושגשוג. בעייתה העיקרית מני אז – ההגנה על הגבול המזרחי, פחתה במידה ניכרת, ושבטי המדבר היו בשליטת האימפריה הביזאנטית. האיום החיצוני העיקרי על האימפריה היה מצד פרס במזרח, שניהלה מלחמות תכופות עם הביזאנטים. בשלהי התקופה הביזאנטית פלשו הפרסים לסוריה וארץ-ישראל, כולל לעבר הירדן, ושלטו בה במשך מספר שנים (614-629). כנסיות רבות נהרסו, אף שבניגוד למה שהיה מקובל לחשוב, לא היתה זו רק תקופת הרס, ובמקומות רבים אף נבנו כנסיות חדשות.

רצפת פסיפס מהתקופה הביזנטית מכנסיית קוסמס ודמיאנוס בגרש

לבסוף עלה בידי הקיסר הביזאנטי הראקליוס להנחיל תבוסה לפרסים (בשנת 629). זמן קצר אחר כך היתה האימפריה הביזאנטית נתונה לאיום גדול בהרבה, בעת שהמוסלמים החלו עושים דרכם צפונה, ובשנים 630-640 נפלה עבר הירדן לידי המוסלמים. נקודת המפנה התרחשה בשנת 636, כאשר הצבא הנוצרי הביזאנטי ניגף בקרב ירמוך.

בתקופה הביזאנטית המשיכו ערי ירדן וישוביה לשגשג. חזותן החיצונית לא עברה שינויים מרחיקי לכת, בהשוואה לתקופה הרומית, למעט הכנסיות הרבות שהוקמו בהן, שתפסו את מקום המקדשים, ולא אחת נבנו על שרידיהם. רוב הכנסיות הביזאנטיות בירדן הן מטיפוס הבסיליקה, עם אפסיס עגול למחצה ממזרח. הכנסיות עוטרו בפסיפסים נאים, שכללו דגמי עיטור צמחיים, בעלי חיים, נופים נילוטיים ודמויות אנוש. כן נמצאו כתובות רבות – ביוונית.

הפסיפסים הידועים ביותר שנחשפו בירדן הם אלה שבמידבא, בגרש, בהר נבו ובאום א־רסאס, משלהי התקופה הביזאנטית ומראשית התקופה הערבית הקדומה. נמצאו מנזרים רבים שהיו קשורים לכנסיות, שהידוע שבהם הוא זה שבהר נבו. המטבעות בתקופה זו עוטרו בדגמים נוצריים. המטבעות הזעירים בראשית התקופה פינו מקומם בהמשכה למטבעות גדולים, שרבים מהם נחשפו באתרים מן התקופה הביזאנטית.

התקופה הערבית (630-1918)

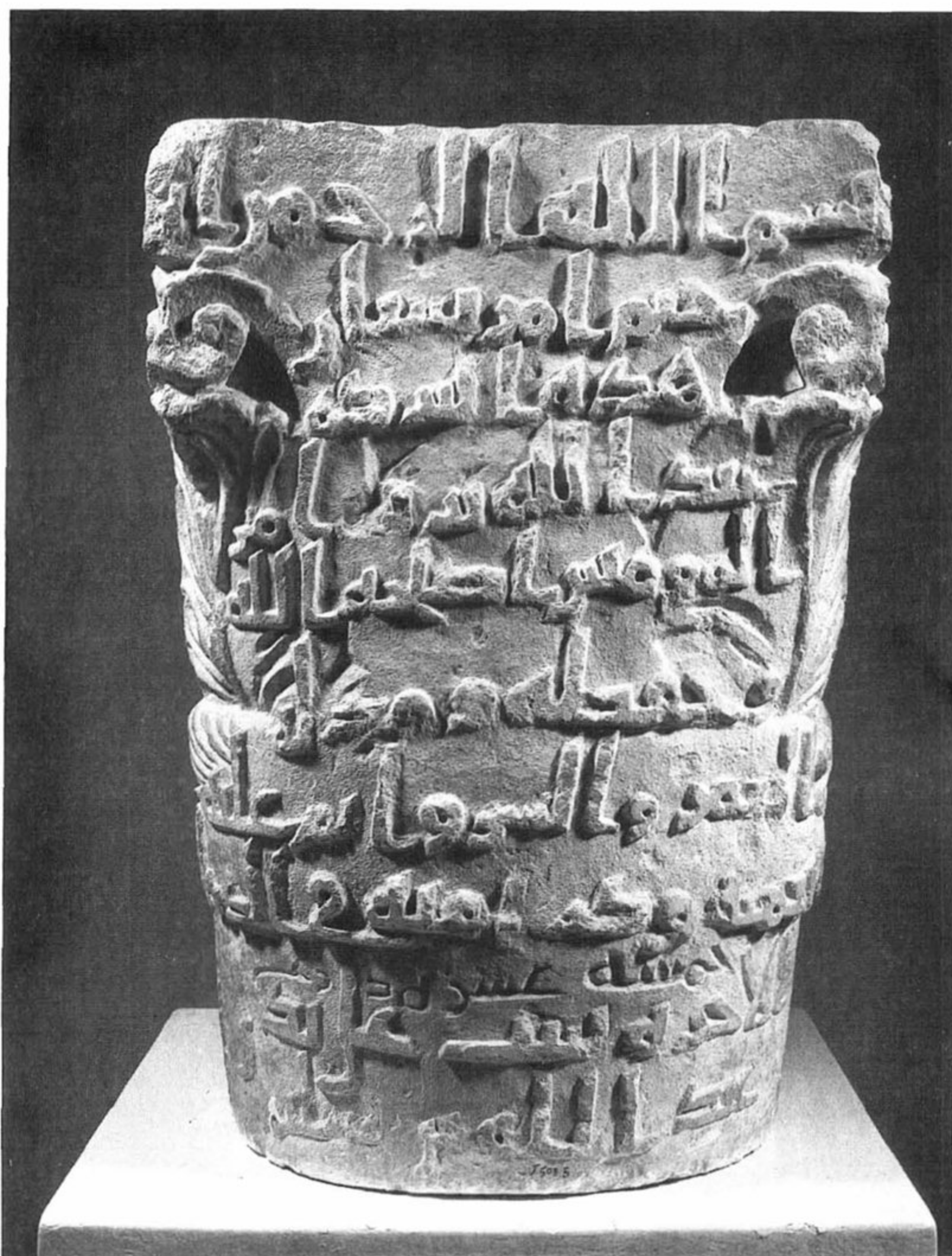
שנים ספורות לאחר נפילתו של עבר הירדן בידי המוסלמים, השתלטו האומיים על דמשק (661) והחלה התקופה האומיית. השפעת השליטים האומיים על עבר הירדן היתה רבה, בשל קרבתה לדמשק ושליטתה על דרך עולי הרגל לערב. היא ידעה, על כן, תקופה של שגשוג. השפה הערבית תפסה בהדרגה את מקומה של זו היוונית. באופן דומה, הדת הנוצרית פינתה מקומה לדת האסלאם.

בשלהי התקופה האומיית סבלה ירדן מרעידת אדמה חזקה (747), שגרמה נזק לכמה מהבניינים החשובים, ושאותותיה ניכרים עד היום.

בשנת 750 ירדה השושלת האומיית ואת מקומה תפסה השושלת העבאסית, שמרכזו היה בבגדד, ומעמדה של עבר הירדן נפגע. הערים החשובות בירדן ובהן עמאן, גרש, אום א־ג'מאל, פלה ואום קייס (גִּדְרָה), המשיכו לשגשג בראשית התקופה המוסלמית. ברם, רובן ניטשו וחרבו, או שאיבדו מחשיבותן לאחר התקופה האומיית. מהן שיושבו שוב בתקופות האיובית והממלוכית.

בתקופה האומיית רבות מהכנסיות יצאו מכלל שימוש והפכו למבני חולין, כגון הכנסיות בפלה, בחשבון ובהר נבו. לעומת זאת נמשכה בניית הכנסיות באתרים אחרים, כמו באום א־רסאס ואף במידבא. רק מעט מסגדים נבנו בתקופה האומיית. מבנים אומיים מפוארים נחשפו באזור המצודה של עמאן. המצודות ומחנות הצבא בספר המדבר יצאו מכלל שימוש בתקופה זו, שכן המדבר ויושביו היה לחלק בלתי נפרד מהאימפריה המוסלמית.

בתקופה האומיית הוקמו "ארמונות המדבר" – רובם בספר המדבר שממזרח לעמאן. הידועים שבהם היו קוצ'יר עמרה, משאתה, חראנה, קסטל, חלאבאת ואזרק. לארמונות אלה לא נועד תפקיד צבאי, על אף חזותם החיצונית והכינוי המטעה קצ'יר,

כותרת עמוד עם כתובת ערבית (כופית) מהתקופה האומיית (המאה השמינית).
נמצאה בארמון מובקר, מדרום-מזרח לעמאן

שפירוש מצודה אך גם ארמון. הפרסקאות המפוארים שנשתמרו בקוצ'יר עמרה, עומדים בניגוד בולט לנטיה הכללית שרווחה באמנות המוסלמית, להימנע מפסל ותמונה.

בשנת 874 עבר השלטון על ארץ-ישראל וירדן לידי שושלת בני טולון ואחר כך לידי האחשידים, אשר ב-969 פינו את מקומם לפטימים. אלו האחרונים נכנעו לסלג'וקים (1071-1174). התקופות הללו מיוצגות בצורה דלה בירדן. אין ארכיטקטורה מוגדרת שניתן לייחסה לתקופות אלו, והשרידים היחידים הם כלי חרס ומטבעות, וגם אלו מועטים יחסית, ובאים בעיקר מהאתרים חשבון ועמאן, הר נבו ותל דיר עלא.

התקופה הצלבנית

ארץ-ישראל ועבר הירדן נפלו לידי הצלבנים ב-1099, ושלטונם נמשך עד למפלת קרני חיטין ב-1187. בירדן, שנקראה על-ידי "אולטרה מר", כלומר, מעבר לים, הם בנו מצודות אחדות, אשר הידועות שבהן הן כרך ושובך, ומספר מצודות בדרום, שחשיבותן משנית (אבל עווירה, אל חביס). מלבד מצודות אלו, השפעת הכיבוש הצלבני על ירדן היתה משנית. לאחר מפלת קרני חיטין נכבשו המצודות הללו וירדן באה תחת שלטון המוסלמים האיובים בראשותו של צלאח א-דין, עד לכיבוש ירדן בידי ביבארס הממלוכי בשנת 1291. מפלת הצלבנים ואיחודן של סוריה ומצרים תחת שלטון האיובים ולאחריהם הממלוכים, הביאו לתחיה מחודשת של עבר הירדן, שחשיבותה עלתה כאזור שקישר בין סוריה למצרים.

פלישת המונגולים לארץ-ישראל ולעבר הירדן ב-1260 ו-1401 היו קצרות, אך הן הסבו, כנראה, נזק רב. שלהי התקופה הממלוכית בירדן (1401-1516) היו כרוכות בירידת השלטון המרכזי, ובאי סדרים ובמגפות, שהביאו להחלשתה.

ב-1516 ניגפו הממלוכים בפני התורכים וירדן היתה לחלק מהאימפריה העות'מאנית. המבצרים הצלבניים בכרך ושובך ידעו שינויים מרחיקי לכת בתקופה הממלוכית והעות'מאנית, הנראים שם גם כיום.

בירדן שרדו אתרים רבים למדי מהתקופות האיובית והממלוכית, ויש בכך כדי ללמד על השגשוג היחסי שידעה עבר הירדן בתקופת שלטונם. בין האתרים מתקופות אלו ראוי לציין את קלעת א-רבאד בעג'לון. באזור ההר נותרו שרידים מתקופתם בחשבון, בדיבון ובעמאן, בשובך ובכרך. בעמק הירדן ידועה מתקופה זו, בעיקר תעשיית הסוכר. בוואדיות הגדולים נמצאו מפעלי מים, והוקמו ח'אנים בתוואי הדרכים הראשיות, כגון המצודה בעקבה שעל דרך עולי הרגל לחג'אז. כן נוצלו האוצרות הטבעיים בתקופה זו, כגון מחצבי הברזל בעג'לון ומכרות הנחושת בערבה הצפונית (ח' נחאס). ברם, המדבריות בכללם לא נוצלו בידי השליטים האיובים והממלוכים, והמצודות בספר המדבר הוזנחו בתקופה זו.

התרבות החומרית מתקופות אלו דלה יחסית. המטבעות נושאים כתובות ערביות ובין העיטורים האופייניים נמצא, לעתים, דגם אריה – סמלו של ביבארס. הקרמיקה דלה יחסית ועשויה לעתים ביד. היא קלת משקל וטיבה ירוד.

תחת השלטון העות'מאני (1516-1918)

השלטון העות'מאני בירדן נמשך כ-400 שנה. במשך רוב תקופה זו היה עבר הירדן חבל ארץ נידח, רחוק מעינים וממעייניהם של השליטים העות'מאנים. עיקר עניינם בירדן היה בשל דארב א-חאג' – היא דרך עולי הרגל שחצתה את רמת עבר הירדן לאורכה. העות'מאנים נוכחו ש"דרך המלך" המסורתית, החוצה עמקי נחלים רבים בתחום הארץ הנושבת, היא קשה מדי, ולכן הם העתיקו את דרך עולי הרגל מזרחה, לאזור מישורי יותר, בספר המדבר.

כדי להגן על הדרך מפני הבדווים, בנו התורכים מצודות קטנות לאורך הדרך (כמו גם במקומות אחרים בירדן). מסילת הברזל החג'אזית שנשללה בראשית המאה, עברה בתוואי זהה כמעט לדרך עולי הרגל.

בתקופה העות'מאנית ידעה עבר הירדן שנים של ניוון והזנחה. עיירות וכפרים רבים

ניטשו, או שהצטמצמו בממדיהם, והחקלאות ירדה. בירת ירדן בתקופה זו היתה א-סאלט. ישובים חדשים בירדן נוסדו בעיקר החל מהמאה ה-19.

עבר הירדן — מדינה עצמאית

עם כיבושה של ארץ-ישראל בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה נכללו שני עברי הירדן תחת שלטון בריטי. לאחר כיבוש סוריה, הוסכם בין בריטניה לצרפת שהאזור ייחשב ל"שטח אויב כבוש", תחת שלטון אזרחי בראשותו של פייסל בדמשק. עם הדחתו של פייסל בידי הצרפתים (1920) נותר האזור ללא שלטון. בעקבות זאת התארגנה משלחת גדולה של שיחים מעבר הירדן, שביקרה בארץ-ישראל וביקשה מהנציב העליון הרברט סמואל שבריטניה תקבל עליה את השלטון על עבר הירדן (אוגוסט 1920). בינתיים אירגן האמיר עבדאללה כוח של לוחמים בדווים כדי לנקום בצרפתים על הדחת אחיו פייסל מכסאו. הבריטים, שחששו לגורל האזור, הסכימו למסור זמנית לעבדאללה את השלטון על עבר הירדן למשך שישה חודשים — הסכם שהוארך שוב ושוב, ולבסוף היה להסדר קבע באישור חבר הלאומים, שבעקבותיו הפכה עבר הירדן לישות עצמאית תחת פיקוח בריטי (23 במאי 1923). ב-1946 נחתם חוזה ידידות, שבו הוכרז על סיום המנדט הבריטי. ירדן הוכרה כמדינה עצמאית ועבדאללה הוכרז למלך (22 במארס 1946 שניקבע כיום העצמאות של ירדן). ב-1949 הוסב השם ל"ממלכה הירדנית ההאשמית". עבדאללה נקט מדיניות עצמאית ומנוגדת לדעת שאר מדינות ערב. הוא סיפח את הגדה המערבית וביקש להגיע להבנה עם ישראל ושילם על כך מחיר כבד: ביולי 1951 הוא נרצח בעת ביקורו בירושלים, בפתח מסגד אל-אקצה. במאי 1953 הוכתר חוסיין למלך ירדן.

* * *

עושרה הרב של ירדן באתרים ארכיאולוגיים רבי חשיבות מחד, ומשאביה המצומצמים מאידך, היו בין הגורמים שהביאו לפעילות בינלאומית חסרת תקדים בירדן. האתרים המרכזיים בירדן נחפרים מזה שנים על-ידי משלחות ומוסדות מכל רחבי העולם — לעתים בשיתוף גורמים מקומיים. בשנים האחרונות הצטרפו לפעילות זו שורה של משלחות נוספות: ארמון עמרה (ספרד); עראק אל אמיר (צרפת); מצודת א-רבד בעג'לון (בריטניה); גדרה — אום קייס (גרמניה ודנמרק); פחל (אוסטרליה וארה"ב); הר נבו (פרנצ'סקאנים); תלילת ע'סול (אונסק"ו ואוסטרליה, ובעבר — ביה"ס האפיפיורי למקרא בירושלים); גרש ופטרה (הבנק הבינלאומי, אונסק"ו וממשלת ירדן); לארבע ארצות מוסדות מחקר קבועים בעמאן: המרכז האמריקאי לחקר המזרח; המכון הבריטי לארכיאולוגיה; המכון האוונגלי הגרמני, והמכון הצרפתי לארכיאולוגיה. מסקרים שנערכו בשנים האחרונות עולה, שבעמק הירדן בלבד יש למעלה מ-200 אתרים ומאות אתרים פזורים ברמת עבר הירדן, מהירמוך בצפון ועד לעקבה בדרום. בדומה לישראל, גם בירדן עבודות בנייה ופיתוח מותנות בסקר ארכיאולוגי מוקדם.

ירדן כיום

היבטים דמוגרפיים, חברתיים ומדיניים

אשר ססר

ממלכת ירדן עברה מאז הקמתה תמורות מרחיקות לכת בהרכב אוכלוסייתה. עם ייסוד אמירות עבר הירדן, בראשית שנות העשרים, מנתה אוכלוסייתה 225,380 נפש, מתוכם 122,430 תושבי קבע ו-102,950 (שהם 45.7%) בדווים נוודים. ב-1946 היו בירדן 433,659 נפש, מהם 334,398 תושבי ערים, עיירות וכפרים ו-99,261 (או 22.9%) בדווים נוודים. מלחמת 1948 וסיפוח הגדה המערבית לירדן שינו באחת את פני הדברים. לאוכלוסייה המקורית, שמנתה כ-400 אלף נפש, נוספו כ-900 אלף פלסטינים, כמחציתם פליטים. בן לילה כמעט הפכה ירדן למדינה בעלת רוב פלסטיני מכריע.

בתקופת שלטון ירדן בגדה המערבית, עד 1967, היתה הגירה מתמדת של פלסטינים לגדה המזרחית, כפועל יוצא ממדיניותה של ירדן, שביקשה לבולל אותם בממלכה ולטשטש את זהותם המקורית. היא העניקה אזרחות לנתינים הפלסטינים, פליטים ולא פליטים כאחד, וניסתה לשלבם בממלכה ככל אזרחיה, מבחינת מעמדם האזרחי הרשמי, גם אם לא מבחינת שיתופם במוקדי הכוח והשלטון.

מבחינה פוליטית, מינהלית וכלכלית נקט המשטר במדיניות שהעדיפה את הגדה המזרחית על זו המערבית. עמאן היתה המרכז השלטוני והמינהלי הבלתי מעורער. בשנות השלטון הירדני הראשונות הועתקו כל שרידי המינהל והממשל שנותרו בירושלים לעמאן. מעמדה של ירושלים השווה לזה של ערי מחוז אחרות, כשכם וחברון. מרבית ההשקעות בתכניות הפיתוח התרכזו בגדה המזרחית, שהיתה למרכז הכלכלי והמינהלי של הממלכה המאוחדת, והפלסטינים היגרו אליה בהמוניהם. בין השנים 1952 ל-1963 היגרו 30 אלף איש בשנה בממוצע, בתורם אחר מקורות פרנסה בגדה המזרחית (במיוחד בעמאן) ובמדינות הנפט הערביות. האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המזרחית גדלה בהתמדה ולמשטר ההאשמי היה בכך עניין פוליטי וכלכלי כאחד.

מלבד ביצור כלכלת הגדה המזרחית על חשבון הגדה המערבית, היה בתנועת הגירה זו כדי לשרת את המגמה הכללית של אינטגרציה בין שתי הגדות, תוך יצירת ישות ירדנית – פלסטינית מאוחדת ו"ירדניזציה" של הפלסטינים. לתנועת ההגירה היו גם השלכות פוליטיות ממתנות על הגדה המערבית: צעירים מובטלים וממורמרים בפוטנציה עזבו אותה, בהותירם מאחוריהם אוכלוסייה מבוגרת ושמרנית יותר, או צעירים שהיו טרודים בפרנסת משפחותיהם ונמנעו מלעסוק בפעילות פוליטית בלתי רצויה לשלטונות.

פליטי 1948 ואחרים, שהיגרו לגדה המזרחית בין 1948 לבין 1967, שינו את פני הגדה המזרחית. מגמה זו קיבלה תאוצה בעקבות מלחמת 1967: בגל הגירה נוסף עברו אליה

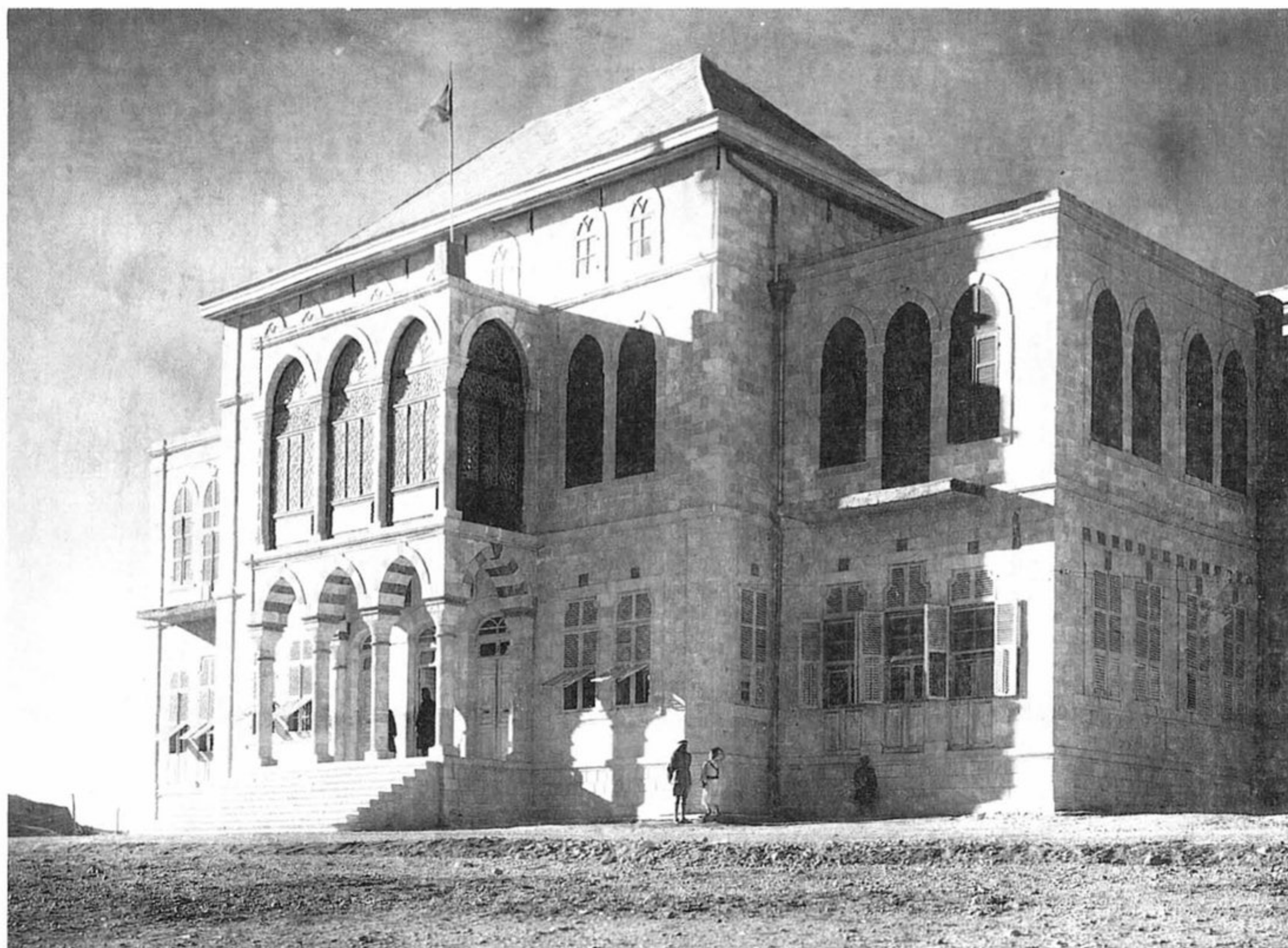
כ־265 אלף פלסטינים מן הגדה המערבית, ועוד כ־45 אלף מרצועת עזה. בתקופת השלטון הישראלי, לפחות עד לשנות השמונים הראשונות, נמשכה תנועת הגירה עקבית מן הגדה המערבית למזרחית (ולאצות הנפט). שיעור ההגירה, שהגיע לאחר 1967 ל־2,000-3,000 בשנה, עלה בשנים 1975-1981 ליותר מ־10 אלפים בשנה. היו אלה שנות השיא בהכנסות של מדינות הנפט הערביות ושנות גשוג למשק הירדני, והיה ביקוש רב לעובדים מן הגדה המערבית. בשנים שבהן גאה הביקוש לעובדים (1979-1981) הגיע מספר היוצאים מזרחה (נטו) ל־45.6 אלף איש. עם המיתון בארצות הנפט ובירדן, באמצע שנות השמונים, דעכה הגירה זו.

בשנים אלה הגיעה האוכלוסיה הפלסטינית בגדה המזרחית למחצית מכלל התושבים בקירוב (או יותר). קשה לאמת הערכה זו בשל העובדה שמפקדים ירדניים אינם מבחינים בין אזרחים ירדניים ממוצא פלסטיני לבין אלה ממוצא ירדני, דהיינו, ילידי הגדה המערבית ממשפחות שמקורן בגדה המזרחית. לפי נתונים אמריקאיים רשמיים מ־1990, היו בירדן 1,524,179 פלסטינים, שהם 46.6% מכלל האוכלוסיה. בעקבות מלחמת המפרץ (ינואר 1991), היה גל הגירה פלסטיני שלישי לירדן: בין 230 ל־300 אלף ירדנים, רובם המכריע ממוצא פלסטיני, עזבו את כווית ושבּו לגדה המזרחית. היתה זו תוספת של כ־10% לאוכלוסיית ירדן, שהגיעה עתה לכדי 3.5 מיליון נפש. כמחציתם ואולי מעט למעלה מזה היו ממוצא פלסטיני.

המהפכה הדמוגרפית הורגשה, בראש ובראשונה, באזור עמאן, שהפכה לעיר בעלת רוב פלסטיני מכריע. בסוף שנות השבעים היו בעמאן כמעט 650 אלף תושבים, ובמטרופולין עמאן-זרקא חיו כבר קרוב למיליון נפש. בסוף שנות השמונים ישבו במחוזות עמאן וזרקא קרוב ל־1.7 מיליון תושבים, שהיו כ־56% מכלל האוכלוסיה. חלק מגידול עצום זה נבע מהגירה מן הכפר אל העיר של תושבים מן הגדה המזרחית, אך אין ספק כי רובו המכריע של הגידול נבע מהגירת הפלסטינים, פליטים ולא פליטים כאחד. קרוב ל־80% מן הפלסטינים ששבּו לירדן מכווית ב־1990/91 התיישבו אף הם באזור עמאן-זרקא, שהיה למרכז העירוני הפלסטיני הגדול ביותר בעולם.

מדיניות שילוב הפלסטינים בממלכה, התייחסה גם לפליטים הפלסטינים. השלטון לא היה מעוניין בהמשך קיומם של מחנות הפליטים, שהיוו מוקדים לרדיקליזם פלסטיני, וחתר לאינטגרציה של הפליטים במרקם החברתי-כלכלי של ירדן. לצורך זה הוא נקט בצעדים מתאימים, כגון מתן אזרחות ועידוד לעזוב את המחנות. הפליטים השתקעו בשכונות הערים וכן באזורים חקלאיים, כמו בבקעת הירדן. בעזרת דרכוניהם הירדניים, הם נעו בחופשיות בירדן והגיעו לארצות ערב האחרות כדי למצוא תעסוקה. למדיניות כלפי הפליטים היה גם היבט אחר: ירדן דאגה לשמור על מעמד הרשמי כפליטים כדי לשכנעם לשתף פעולה בתכניות לשיקום הכלכלי, מבלי שיחששו לאבד את זכויותיהם. זאת, כדי להיראות כמי שדבקה בקונצנזוס הערבי בעניין זכות השיבה. לשמירה על מעמד הפליטים היה היבט כלכלי נוסף: ירדן זכתה לסיוע כלכלי רחב עבור הפליטים מסוכנות הסעד והתעסוקה (ססו"ת) של האו"ם. הסיוע חרג הרבה מעבר לסעד לפליטים וסייע בפיתוחה של ירדן.

לפי נתונים ירדניים רשמיים מ־1991, מנו הפליטים מ־1948 וכן מ־1967 (וצאצאיהם) בגדה המזרחית 960,212 נפש. מתוכם כ־250 אלף בלבד חיו במחנות פליטים. מיד לאחר הודעתו של המלך חוסיין ביולי 1988 על ניתוק ירדן מהגדה המערבית, הודיעו הירדנים

ארמון רגדאן בעמאן, שהוקם בידי עבדאללה (1924)

בפומבי על כוונתם לשלב את הפליטים בערים שבסמוך למחנות. מהלך זה תאם את תפיסתו של חוסיין, כי הפלסטינים בגדה המזרחית, פליטים ולא פליטים כאחד, הם ירדנים לכל דבר, בניגוד לאחיהם בגדה המערבית.

חוסר האיזון בחלוקת העוצמה הפוליטית

שילובם של הפלסטינים בחברה הירדנית הוא חלקי בלבד, ומשקלם המספרי מעולם לא בא לידי ביטוי במוסדות השלטון. בדרג העליון של מקבלי ההחלטות שותפו רק מעט פלסטינים. מקורבי המלך בארמון, ראש לשכתו ויועציו הקרובים, היו כמעט תמיד מבני משפחת המלוכה ומהאליטה של הגדה המזרחית. מאז סיפוח הגדה המערבית ועד לקבלת ההחלטות של הליגה הערבית ב-1974, שהכירה באש"ף כנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני, היו כמחצית שרי הממשלה ממוצא פלסטיני. מאז 1974 ירד שיעור זה לכדי חמישית בלבד. רק במקרים מעטים כיהנו פלסטינים בתפקידי מפתח בממשלה – ראש הממשלה, שר הפנים (החולש על מערכת בטחון הפנים) ושר ההסברה (בניגוד למקובל בארצות אחרות, תפקיד שר החוץ איננו מן התיקים החשובים בירדן, שבה המלך הוא הקובע הכמעט בלעדי בתחום זה). מאז 1948 כיהנו

פלסטינים אחדים כראשי ממשלה, אך לזמן קצר בלבד, בתקופות משבר בין המשטר לבין הפלסטינים או בתקופות מעבר. כל תקופות כהונתם יחד מסתכמות בקושי בשנה אחת. האחרון שבהם, טאהר אל מצרי, היה ראש ממשלה מיוני עד נובמבר 1991. מינויו לא היה בעת משבר עם הפלסטינים וגם לא לתקופת מעבר, אך ההתנגדות כלפיו בקרב אנשי הממסד של הגדה המזרחית היתה אחת הסיבות להחלפתו.

החלוקה הבלתי מאוזנת של העוצמה הפוליטית בממלכה מוצאת את ביטוייה המובהק ביותר בכוחות המזוינים ובמנגנון הבטחון הפנימי. מאז סיפוח הגדה המערבית משרתים פלסטינים בכוחות המזוינים של ירדן, לעתים בהיקף ניכר, אך בדרך כלל לא ביחידות החי"ר והשריון המובחרות, שרוב חייליהן הם מבני הגדה המזרחית. הדבר ניכר ביתר שאת בדרגות הפיקוד הבכירות בעוצבות הלוחמות. קצינים בדוים או ממוצא בדווי וכן בני העדה הצ'רקסית (שהם רק 1.5% מן האוכלוסיה) מיוצגים בהן באופן מסורתי מעבר למשקלם היחסי באוכלוסיה. רוב הקצונה הבכירה באה מקרב הקבוצות השבטיות העיקריות במדינה, כמו החויטאת, השמר והמג'אלי מן הדרום, הבני צח'ר והסרחאן מן המרכז, והבני חסן מן הצפון. מקומם של הפלסטינים לעומתם, נפקד בדרגי הפיקוד הבכירים של העוצבות הלוחמות העיקריות.

בראשית שנות השבעים ירד שיעור הפלסטינים בצבא מכ-40% לכדי 15%. לאחר הנהגת גיוס החובה בירדן ב-1976 עלה שוב שיעורם לכדי 30%. גיוס החובה הגדיל את הצבא ואת מספר הפלסטינים שבו, אך לא שינה באופן משמעותי את איוש העוצבות הלוחמות. מסלול ההכשרה והשרות של מגויסי החובה היה שונה מזה של משרתי הקבע. רבים מהם שרתו בתפקידים עורפיים ורובם לא בחרו בקריירה צבאית אלא עזבו את הצבא בתום שרות חובה בן שנתיים. כבעבר, אין הפלסטינים משרתים, בדרך כלל, בתפקידים וביחידות העלולות לאיים על שלמות המשטר, אלא ביחידות מסייעות (כמו תותחנים והנדסה) או טכניות (כמו קשר ורפואה), שבהן הגיעו גם לתפקידי פיקוד בכירים. הפלסטינים בצבא שרתו לרוב בנאמנות את המשטר, אפילו במשבר "ספטמבר השחור" ב-1970. למרות זאת, נראה כי לא תמיד בוטחים בהם.

גיוס החובה הונהג ב-1976, בימי השגשוג הכלכלי בירדן. בסוף שנות השמונים נקלעה ירדן למשבר כלכלי מתמשך, שבעקבותיו הוחלט להקטין את הצבא. חוסיין קרא לארגן מחדש את הכוחות המזוינים, תוך הדגשת האיכות במקום הכמות, ומראשית שנות התשעים קיימת מגמה להפחית את מספר המשרתים בצבא. בראשית 1992, כחלק ממדיניות הצמצומים, הוחלט להשעות את גיוס החובה. למרות המניעים הכלכליים הברורים, היו לכך ודאי גם מניעים פוליטיים, ובראשם השאיפה לצמצם את חדירת הגורמים האסלאמיים הרדיקליים או פלסטינים בלתי מהימנים לשורות הכוחות המזוינים.

תמורות בחיי הבדווים ובמעמדם

מאז הקמת אמירות עבר הירדן, עברו שבטי הבדווים תהליך מואץ של מודרניזציה ואורח חייהם השתנה ללא הכר. מגורם שהתנכל לאוכלוסיה הנושבת ובז לכל שלטון מרכזי – ובכלל זה השלטון העות'מאני – הפכו הבדווים לעמוד התווך של השלטון. מפירי החוק ופורקי העול מקדמת דנא היו לשומרי חוק וסדר ולמשענת הכתר ההאשמי.

יחידת המשמר המלכותית בירדן שהיתה מורכבת ברובה
מבדווים רוכבי גמלים (כנראה ביום הכתרתו של עבדאללה)

בסוף שנות העשרים עמדו השבטים בפני משבר קיומי. המדינה המודרנית והעידן הטכנולוגי איימו על חרותם ומקורות קיומם. שנות בצורת רצופות והמשבר הכלכלי העולמי ב-1929 רק החריפו את מצוקתם. נקודת המפנה הגיעה עם בואו של גלאב פחה לעבר הירדן. הוא הקים את סיירת המדבר, שאוישה בבדווים שהיו לחלק מהלגיון הערבי. כוח זה, שהפך לאחר מכן ל"כוח המדברי הממוכן", הפך עם מינויו של גלאב כמפקד הלגיון ב-1939, לעמוד השדרה הלוחם של הלגיון ולמשענת המשטר. עם שילוב הבדווים במדינה, חייהם השתנו ללא הכר. הם התיישבו בהדרגה, נטשו את אורח החיים הנוודי, והיגרו מהפריפריה למרכזים העירוניים. המסגרות השבטיות נחלשו בהדרגה וסמכותם של השיחים נתערערה.

שיעור הבדווים, נוודים או נוודים למחצה, באוכלוסיה יורד בהתמדה. עם ייסוד האמירות ב-1921 היה שיעורם יותר מ-40%. ב-1960 הוא ירד לכדי עשירית, וכיום הם מהווים פחות מחמישה אחוזים מכלל האוכלוסיה.

חוסין, בדומה למלך עבדאללה לפניו, שאף להמיר בהדרגה את התודעה השבטית בנאמנות למלך, ולמוסדות הלאומיים. בני השבטים, כמו תושבי הגדה המזרחית האחרים, מיוצגים היטב באליטה הפוליטית הירדנית שהתגבשה בשבעים השנים מאז הקמת המדינה. ירדן של הגדה המזרחית היא נחלתם הפוליטית ואין להם אחרת. מחויבותם להמשך קיומה נובעת לא רק מזיקתם למלך, אלא גם מן האינטרס הקיבוצי בשמירה על המסגרת שבה הם משולבים היטב – באליטה השלטת.

בעוד שלמדיניות ה"ירדניזציה" של הפלסטינים היתה הצלחה מוגבלת, הרי שתושבי

הגדה המזרחית המקוריים – בדווים, פלאחים ותושבי עיר כאחד – אכן עברו במהלך המאה העשרים "ירדניזציה", אשר יצרה קהילה פוליטית המזוהה כירדנית נאמנה. אפשר לקבוע, כי תהליך המודרניזציה הביא לא רק להחלשת זיקת הנאמנות השבטית, אלא גם להתגבשות דפוסי נאמנות חדשים לממלכה.

תפרוסת האוכלוסיה; היבטים פוליטיים

מאז 1948 עברה ירדן תהליך מהפכני לא רק באשר ליחס שבין הפלסטינים והירדנים בממלכה, אלא גם מבחינת היחס בין תושבי הכפר לתושבי העיר. בדומה למדינות אחרות במזרח התיכון, התחולל בירדן תהליך מואץ של עיור, אך בירדן היה התהליך יוצא דופן באופיו ובעוצמתו. ב-1922 רק כ-10% מאוכלוסיית הגדה המזרחית חיו בערים (או ליתר דיוק, עיירות). ב-1952 עלה שיעור זה לכדי 31%. ב-1979 כבר היו כמעט 66% מתושבי ירדן עירוניים, ועשור לאחר מכן הגיע שיעורם לכ-80%.

בניגוד למדינות אחרות באזור, שבהן ההגירה הפנימית מהכפר אל העיר היתה גורם השני העיקרי, הגורם המרכזי לעיור המואץ בירדן נבע מהגירת הפלסטינים לגדה המזרחית. רוב הפלסטינים התיישבו בערים ובמחנות הפליטים שלידן. הם חיפשו מקורות פרנסה זמינים, שלא דרשו מהם השקעה כספית, ואלה נמצאו בערים או מחוץ לירדן.

כמו במדינות אחרות במזרח התיכון ואף ביתר שאת, בירדן נבע העיור המואץ גם מירידה במעמד החקלאות במשק הירדני. הריבוי הטבעי הגבוה (להלן), ירידת הרווחיות בחקלאות, התנחלות הבדווים, העליה ברמת ההשכלה והחיפוש אחר מקורות פרנסה רווחיים ויוקרתיים יותר, הביאו להגירת המונים מן הכפר אל העיר. חלקה של החקלאות בתוצר הלאומי המקומי של ירדן ירד מ-13%-14% ב-1969-1972 ל-7%-8% ב-1979-1982, ונשאר ברמה זו עד סוף שנות השמונים. שיעור המועסקים בחקלאות מכלל כוח העבודה ירד מ-44% ב-1960 ל-10% ב-1980 ול-7%-8% ב-1986. במשך שנים רבות הושקע מעט, יחסית, בחקלאות בירדן. בין השנים 1961 ל-1985, גידול התוצר החקלאי בממוצע לנפש היה כמעט אפסי – ולרוב אף שלילי.

יותר ממחצית מכלל תושבי ירדן חיים במטרופולין העירוני של עמאן-זרקא, וביחד עם ארביד הם מהווים כ-70% מכלל האוכלוסיה. "התפוצצות האוכלוסין" היא קשה במיוחד בבירה עמאן, שבה תשתית השרותים העירונית מתקשה לספק את צורכי האוכלוסיה. השלטון הכיר זה מכבר בצורך לבלום את ההגירה מן הכפר אל העיר על-ידי פיתוח הפריפריה ועידוד החקלאות. זאת, לא רק כדי למנוע עודפי אוכלוסין במרכז, אלא גם כדי להקטין את תלותה הגוברת והולכת של ירדן ביבוא מזון. תכנית החומש לשנים 1986-90 קבעה בין יעדיה הראשיים את הצורך בהרחבת השרותים החברתיים הבסיסיים, כדי להביא לפיתוח מאוזן יותר ולהקטין על-ידי כך את ההגירה לערים. לא זו בלבד שתכניות אלה לא מומשו, אלא שהמצב הוחמר עוד יותר עם שיבת האזרחים הירדנים מכווית ב-1990/91, שהתיישבו ברובם המכריע במטרופולין של עמאן-זרקא. להתפרסות האוכלוסיה הבלתי מאוזנת תוצאה שלילית כפולה: תת פיתוח והידלדלות של הפריפריה, ועודף אוכלוסין במרכז המטרופוליטני. משולש הערים עמאן-זרקא-ארביד מתקשה לתפקד לרווחת כלל תושביו, במיוחד בתקופה של משבר כלכלי מתמשך, כפי שאמנם היה הדבר מאז סוף שנות השמונים. באזור הדרום, שהוא

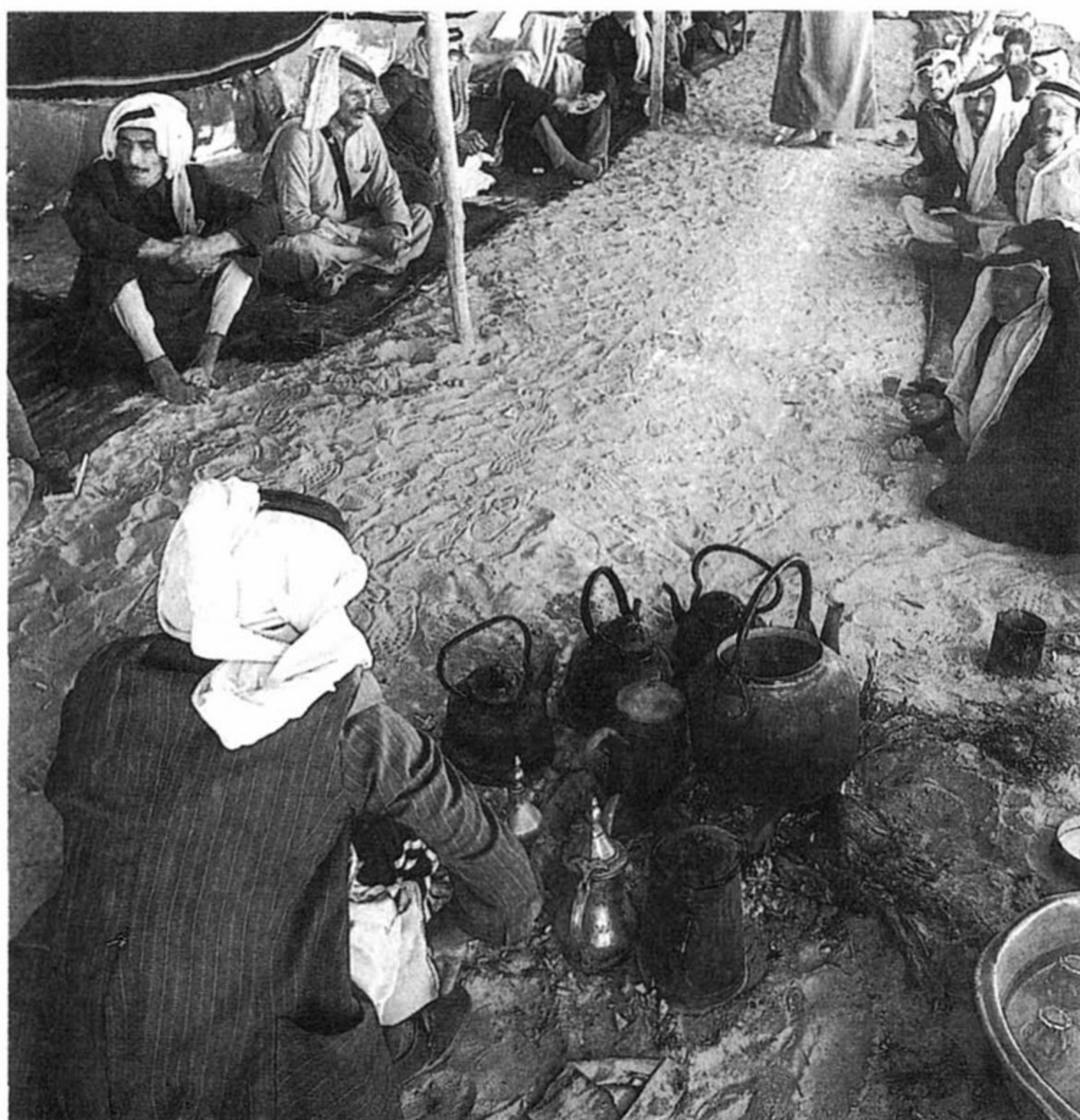
כמחצית משטח ירדן, חיים פחות מ-10% מן התושבים. דומה, כי עשור הפיתוח והשגשוג שידע המשק הירדני מאמצע שנות השבעים ועד לאמצע שנות השמונים, פסח על הדרום. קריאתו של הנסיך חסן בראשית 1989, כי בני הדרום שהיגרו למרכז ישובו לאזור מוצאם כדי להשתתף בפיתוחו, נותרה ללא מענה, בדומה לתכניות הפיתוח שלא מומשו.

באפריל 1989 פרצו בדרום מהומות על רקע מצוקה כלכלית ותחושת קיפוח, שירדן לא ידעה כמותן מאז מלחמת האזרחים ב-1970/71. עליה פתאומית במחירי הדלק פגעה קשות ברבים מהמפרנסים באזור, שהרוויחו את לחמם מענף התעבורה היבשתית. בני משפחות של פקידי ממשלה ואנשי צבא, בעלי משכורות קבועות, התקשו להתמודד עם עליית המחירים, וכמותם החקלאים בעלי המשקים הקטנים, שנפגעו מעליית מחירי הדשנים. כוחות הבטחון השתלטו על המצב כעבור ימים ספורים, אך הארועים זעזעו את המשטר. מראשית ימי האמירות היו בני הדרום משענת לכתר ההאשמי. ואמנם, בעת המהומות הביעו המפגינים את מורת רוחם מן הממשלה והעומד בראשה, זיד אל-רפאעי, אך בה בעת הביעו את נאמנותם הבלתי מסויגת למלך חוסיין. המשטר נענה לתביעתם; רפאעי סולק והשקט חזר על כנו.

חודשים ספורים לאחר מכן, בנובמבר 1989, נערכו בחירות לבית הנבחרים הירדני. בעיר הדרומית מעאן, ששימשה מוקד המהומות באפריל, זכו ברוב המושבים נאמנים מובהקים של השלטון. בשתי הערים הדרומיות האחרות, כרך וטפילה, זכו תומכי הזרם האסלאמי האופוזיציוני בייצוג נכבד, אם כי רובם היו מועמדים מתונים, אשר נאמנותם למשטר לא היתה מוטלת בספק. בבחירות אלה זכו מועמדי הזרם האסלאמי על גווניו ב-40% מכלל המושבים בבית הנבחרים. היה זה, ללא ספק, הישג מרשים ביותר, אשר הפתיע וגם הדאיג את חוסיין. ראוי לציין, כי אילו שיקפה חלוקת המושבים אל נכון את תפרוסת האוכלוסיה בממלכה, סביר לשער כי התוצאות היו קשות עוד יותר מבחינת השלטון.

מאז קיומו העניק בית הנבחרים הירדני ייצוג יתר לפריפריה הכפרית והשבטית (וכן למיעוטים). מחויבותם של אלו לבית המלוכה היתה, בדרך כלל, מוצקה ועקבית. ייצוג היתר שלהם היה על חשבון המרכזים העירוניים, שבהם הפעילות הפוליטית הרדיקלית והאופוזיציונית היתה חזקה יותר. במיוחד נכונים הדברים לגבי עמאן וזרקא, המאוכלסות ברוב פלסטיני מכריע, היושב במרכז העצבים הפוליטי, הכלכלי והתרבותי של הממלכה. הייצוג הבלתי מאוזן נקבע גם בחוק בחירות חדש שאושר ב-1986, ואשר תוקן ב-1989 לקראת הבחירות באותה שנה. לאחר התיקון, שהתחייב מן הניתוק מן הגדה המערבית, היו בבית הנבחרים 80 מושבים, שייצגו את הגדה המזרחית בלבד. האזורים של עמאן וזרקא סובלים מתת ייצוג בולט. אף שבעת שינוי החוק חיו בהם 56% מן האוכלוסיה, נקבע, כי הם יהיו מיוצגים על-ידי 34% בלבד מן המושבים. לעומת זאת, המחוזות הדרומיים – כרך, טפילה ומעאן, שבהם התגוררו פחות מ-10% מכלל האוכלוסיה, יוצגו עתה על-ידי יותר מ-20% מן המושבים. לרשות הנוצרים והצ'רקסים, המהווים יחד רק כ-7.5% מכלל האוכלוסיה, הועמדו 15% מן המושבים. גם הבדווים זכו לייצוג יתר, אם כי לא באותה מידה.

תפרוסת האוכלוסיה הבלתי מאוזנת, במיוחד בעיית המטרופולין העירוני של עמאן-זרקא, מציבה למשטר מלבד אתגר כלכלי-חברתי גם אתגר פוליטי. מדיניות

הבדווים בירדן נמצאים בשנים האחרונות בתהליך מואץ של נטישת אורח החיים השבטי המסורתי ומעבר להתיישבות קבע. רבים מהם נמנים על נאמני המלך ומשרתים בכוחות הבטחון

הליברליזציה המודרכת והמוגבלת, שהונהגה בירדן בשנים האחרונות, נועדה לבלום את נזקיה הפוליטיים הפוטנציאליים, בין השאר באמצעים מניפולטיביים מסורתיים הזוכים, בינתיים, להצלחה.

הריבוי הטבעי בירדן והשלכותיו

עקב אכילס האמיתי של המשק הירדני איננו בתפרוסת האוכלוסיה, אלא בריבוי הטבעי. הבעיות הכלכליות העומדות בפני ירדן הן חוסר האיזון בין משאבים לאוכלוסיה. שורשו של המשבר הכלכלי טמון בליקוי מבני, שבעטיו מתקשה ירדן להגדיל את התוצר הלאומי באופן שידביק את שיעור הריבוי הטבעי.

הריבוי הטבעי בירדן גבוה במיוחד. על פי נתוני הבנק העולמי, בין השנים 1980-86 הגיע שיעור זה לכדי 3.7% בשנה. ב-1979 מנתה אוכלוסיית הגדה המזרחית מעט יותר מ-2 מיליון. עד 1989 היא גדלה לכדי 3 מיליון, וב-1991, לאחר שיבת הירדנים מן המפרץ, נאמדה ב-3.5 מיליון ו-4.2 מיליון ב-1994. על פי מקורות ירדניים, צפויה האוכלוסיה להגיע ל-4.8 מיליוני תושבים עד שנת 2000, ול-5.7 מיליון עד שנת 2005. הריבוי הטבעי צפוי לרדת לשיעור שנתי של 3.1% בין השנים 2005-2001.

מאמצע שנות השמונים ועד תחילת שנות התשעים ידעה ירדן משבר כלכלי מתמשך, שהתאפיין בשיעורי צמיחה נמוכים ולעתים אף שליליים. כאשר שיעור הריבוי הטבעי גבוה מן הגידול בתוצר הלאומי, חלה ירידה ברמת החיים והאבטלה גוברת. המיתון בארצות הנפט הערביות בעקבות הירידה במחירי הנפט בשווקים הבינלאומיים, היה הגורם העיקרי למשבר. היקף הסיוע לירדן ממדינות הנפט ירד בצורה ניכרת, והעברות הכספים מעובדים ירדנים במדינות אלה הצטמצמו; מחירי הפוספטים (ענף יצוא עיקרי של ירדן) היו בלתי יציבים. כל אלה, לצד חוסר יכולתה של עירק לשלם את חובותיה לירדן, פגעו קשות במשק הירדני.

במשך שנים רבות ראתה ירדן באוכלוסייתה נכס כלכלי רב ערך ליצוא. ירדן השקיעה בטיפול כוח אדם משכיל ומיומן, וחל מהפך מרשים בשיעור יודעי קרוא וכתוב: ב-1961 67% מן התושבים לא ידעו קרוא וכתוב; ב-1987 ירד שיעור זה ל-27% בלבד. נוסדו ופותחו מוסדות להשכלה גבוהה בכל רחבי הממלכה. בתחילת שנות התשעים פעלו בירדן ארבע אוניברסיטאות ולצידן עשרות מכללות פרטיות וממשלתיות. כ-50 אלף סטודנטים למדו במוסדות אלה, וכמספר הזה באוניברסיטאות מחוץ לירדן.

הגירת עובדים מירדן (בעיקר פלסטינים) למדינות המפרץ החלה בשנות החמישים. לפי מפקד האוכלוסין של 1961, עבדו מחוץ לירדן כבר אז 61 אלף ירדנים, שהיו כ-9% מכלל כוח העבודה. בשנות השבעים, בעקבות השגשוג המסחרר ותכניות הפיתוח האדירות בארצות הנפט, הרקיע הביקוש לכוח עבודה חיצוני. מספר העובדים הירדנים בחוץ לארץ עלה בהתמדה, והגיע בראשית שנות השמונים לכדי 330 אלף, שהיו כ-35%-40% מכלל כוח העבודה הירדני. ההעברות הכספיות לירדן עלו בשיאן על מיליארד דולר בשנה, והיו למקור ההכנסה הראשי של מטבע חוץ. המיתון בארצות הנפט הערביות והירידה בביקוש לעובדים, ולירדנים בכלל זה, גרמו, על כן, לזעזוע קשה למשק הירדני.

כוח העבודה המיומן הפך מנכס ליצוא, לנטל. מספר העובדים הירדנים בחוץ לארץ התייצב ואף הצטמצם במידת מה, והמשק הירדני לא היה מסוגל לקלוט את 40-50 אלף דורשי העבודה החדשים שיצאו מבתי הספר ומהאוניברסיטאות מדי שנה. עם צמצום הסיוע החיצוני לא היו כספים פנויים כדי ליצור מקורות עבודה חלופיים. מספר המובטלים הלך והתרחב והגיע בסוף שנות השמונים ל-10% ויותר. שיבת מאות אלפי הירדנים מן המפרץ החריפה את בעיית האבטלה החמורה בלאו הכי. שיעורה הרשמי הגיע ב-1991 ל-24% (ולפי מקורות לא רשמיים אפילו ל-35%). שיבת הירדנים סתמה גם את הגולל על העברות כספים מכרבע מכלל העובדים הירדנים בחוץ לארץ, שהפכו עתה (בחלקם לפחות) לנזקקים.

כתוצאה מן הריבוי הטבעי הגבוה, אוכלוסיית ירדן היא צעירה מאד, וכ-50% הם מתחת לגיל 15. על פי תחזיות הגידול, יצטרך המשק הירדני ליצור 60 אלף מקומות עבודה חדשים מדי שנה עד סוף המאה. בשנות המשבר בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים, גדלה האבטלה והעמיקו העוני והמצוקה. משמעות מיוחדת נודעת לעובדה, שציבור המובטלים כלל בעיקר צעירים משכילים. שני שלישים מהם היו מתחת לגיל 30, וכ-55% – בוגרי בתי ספר תיכוניים, מכללות ואוניברסיטאות. האבטלה בקרב בעלי המקצועות החופשיים היתה קשה במיוחד והגיעה ב-1986 ליותר מ-30%

בתחומים מסוימים. במקביל, חלה ירידה דרסטית ברמת החיים. ההכנסה הממוצעת לנפש ירדה משיא של 1,800 דולר בשנה ב-1984 ל-750 דולר בשנה ב-1989. לפי מחקר שערכה אחת מסוכנויות האו"ם בסוף 1990, מספר הירדנים החיים מתחת לקו העוני (בעלי הכנסה של פחות מ-120 דולר בחודש) עלה מ-600 אלף ב-1988 למיליון. הווה אומר, כמעט 30% מן האוכלוסיה. לפי נתוני המשרד לפיתוח חברתי של ממשלת ירדן ל-1991, לפחות 20 אלף משפחות (כ-150 אלף בני אדם) שחיו בדלות, וללא סעד ממשלתי ופרטי היו מגיעים לפת לחם.

המשבר הכלכלי-חברתי בירדן התרחש לאחר עשור של שגשוג ורווחה חסרי תקדים. היו לכך תוצאות פוליטיות, שהתבטאו בהגברת כוחו של האסלאם הרדיקלי. בעידן של מצוקה כלכלית אפשר היה להאשים את המודרניזציה וההתמערבות כגורמי הכשלון בהבטחת רווחת הפרט ואי הצדק החברתי. האסלאם הקיצוני הצליח לגייס לשורותיו מאוכזבים רבים, מפשרי העם החיים בדלות ועד להמוני המשכילים הצעירים הנמקים באבטלה מייאשת, ללא מוצא בעתיד הנראה לעין.

עליית כוחו של האסלאם הרדיקלי הטרידה את מנוחת המשטר. יותר מאי פעם החל המלך חוסיין מטיף לתכנון המשפחה ולהגבלת הילודה. את ההתנגדות לכך ביטאו "האחים המוסלמים", שטענו בתוקף שהגבלת הילודה תשרת את ישראל ותמנע מן הערבים להתמודד עם גלי העליה מברה"מ.

פתרון ארוך טווח למצוקת המשאבים/אוכלוסין היה בריאוריינטציה של מערכת ההשכלה הגבוהה. כבר בראשיתו של המשבר הכלכלי טען חוסיין, כי ירדן אינה יכולה עוד לעודד השכלה גבוהה ללא זיקה לדרישות שוק העבודה. בספטמבר 1987 נערכה ועידה לאומית מיוחדת שדנה ברפורמה בחינוך, שנועדה לצמצם את מספר בוגרי האוניברסיטאות, בעיקר בתחומי ההנדסה והרפואה, שבהם היה עודף גדול, ולהגדיל את מספר התלמידים בבתי הספר המקצועיים. ברם, חמש שנים לאחר אותה ועידה, הוסיף שיעור בוגרי האוניברסיטאות בקרב המובטלים לגדול בהתמדה.

כדי לצמצם את אבטלת המשכילים, ערכה ירדן בשנים האחרונות סדרת הסכמים עם מדינות ערביות פחות מפותחות, ובהן לוב, סודן ותימן, כדי למצוא תעסוקה לאלפי רופאים, מהנדסים ומורים ירדנים. למרות האבטלה בירדן, עובדים בה כ-150 אלף עובדים זרים (בעיקר מצרים) בעבודות כפיים. לנסיונות הממשלה להגביל את עבודת הזרים ולשכנע את המובטלים הירדנים למלא את מקומם, לא היתה הצלחה של ממש. התאוששות המשק הירדני תלויה כיום בסיוע חוץ בהיקף נרחב. ירדן הצליחה לגייס את ההון הנדרש בעיקר בשל חשיבותה הגיאופוליטית. יתרונו של המשק הירדני, שהוא קטן יחסית (תל"ג של 4-5 מיליארד דולר בלבד), ואינו מחייב סכומי עתק (כמו מצרים, למשל) כדי לחלצו ממשבר.

הסתבר שלשיבת העובדים מן המפרץ היו גם השפעות חיוביות. כ-10% מן החוזרים היו בעלי אמצעים, שהשקיעו בעסקים חדשים. הלחץ על הדיור, שיצר מצוקה לרבים, הביא רווחה לאחרים. היתה אף התאוששות במשק הירדני הודות להעברת כספי השבים והודות לסיוע המסיבי הזר לירדן מיפן וממערב אירופה בעקבות מלחמת המפרץ. ב-1992, לראשונה מאז 1983, היה שיעור הגידול של התוצר גבוה מן הריבוי הטבעי.

האוכלוסיה הפלסטינית בסכסוך הישראלי-ערבי

האוכלוסיה הפלסטינית הגדולה בירדן היתה מקור לחשש, שפתרון הבעיה הפלסטינית יבוא על חשבון ירדן.

זה שנים גורסים מקורות פלסטיניים וישראליים, כי הפלסטינים הם רוב בגדה המזרחית. טענה זו שימשה צידוק בפי דוברים של הימין בישראל כי ירדן היא למעשה מדינה פלסטינית, והיא שצריכה למצוא פתרון לבעייתם. אף שהפלסטינים לא דגלו מעולם בגישה זו של "מולדת חלופית", היו תקופות – ביחוד בראשית שנות השבעים – שבהן קראו לאחדות בין שתי גדות הירדן ולהפלת המשטר ההאשמי. אש"ף מיתן מאז את עמדותיו. תמיכתו בקונפדרציה ירדנית-פלסטינית איננה כרוכה, לפחות להלכה, בפגיעה בסדר הפוליטי הקיים בגדה המזרחית. אך בפועל אין הדברים כה חד משמעיים.

אש"ף רואה בכל פלסטיני, ללא קשר למעמדו, בן נאמן לעם הפלסטיני ולנציגו החוקי הבלעדי – אש"ף. תפיסה עקרונית זו עומדת בסתירה לעמדתה הרשמית של ירדן, הגורסת, כי כל תושבי ירדן בגדה המזרחית הם אזרחי הממלכה ההאשמית, הסרים למרות ממשלתה וחייבים לה את נאמנותם. לשניות זו לא נמצאה עד עתה הנוסחה הגואלת שתשביע את רצון שני הצדדים. בעקבות הודעת חוסיין על ניתוק ירדן מן הגדה המערבית, ביולי 1988, התקיימו שיחות בין נציגי אש"ף לירדן בסוגיה רגישה זו. אש"ף הסכים שהפלסטינים בירדן הם אזרחי ירדן לכל דבר, אך ראה בכך הסדר זמני בלבד. אש"ף לא היה יכול להסכים לכך שהקהילה הפלסטינית הגדולה ביותר, בגדה המזרחית, תיחשב כמי שאיננה פלסטינית מבחינת זהותה וזכויותיה. ירדן, לעומת זאת, הסכימה כי אזרחותם הירדנית לא תפגע בזכויותיהם הלאומיות הפלסטיניות, אבל לא יכלה להשלים עם העובדה, שמעמד הפוליטי של כמחצית מאזרחיה ונאמנותם למדינתם לא יהיו גורם קבע, ואף תנאי מוקדם לאחדותה, שלמותה ויציבותה של הממלכה בגדה המזרחית.

מראשית שנות השמונים, ביחוד לאחר נצחון הליכוד בבחירות בישראל ב-1981, הביעו הירדנים את דאגתם לנוכח האפשרויות לסיפוח ישראלי של השטחים. הם חששו שישראל תעשה לחיזוק אחיזתה בגדה המערבית וברצועת עזה, על-ידי עידוד הגירה או גירוש מאות אלפי פלסטינים לגדה המזרחית – כדי להפוך את ירדן לארצם של הפלסטינים בכוח.

עם גבור העליה מברא"מ לישראל ב-1989/90, הירדנים הם שהובילו את המתקפה הערבית נגדה. חוסיין טען שהגירתם של מאות אלפי יהודים מברא"מ היא "סכנה חמורה" לירדן, שכן הם יתיישבו בגדה על חשבון פלסטינים, אשר יאלצו להגר לירדן. הירדנים הביעו, על כן, התנגדות תקיפה ליישוב העולים בשטחים, ואף קראו לברא"מ להפסיק את העליה עד שייכון שלום באזור.

לנוכח חששות אלה, יש מן האירונים בעובדה שדווקא ירדן היתה זו שטענה בתוקף, מראשית שנות השישים, כי "ירדן היא פלסטין, ופלסטין היא ירדן". חוסיין הוא שטבע סיסמה זו כדי להדגיש את מעמדה של ירדן כיורשתה של פלסטין וכמי שזכאית, לכן, ליצג את הפלסטינים ולהכריע את גורלם המדיני. מקורות ירדניים נטו גם הם להפריז בנתונים לגבי מספר הפלסטינים בגדה המזרחית ולטעון שהם מהווים בה רוב, וזאת, כדי להצדיק את תביעת ירדן לשמש כנציג הבכיר בנושא הפלסטיני. אך במהלך שנות

טקס חתימת הסכם השלום ישראל-ירדן, ב-26 באוקטובר 1994

השמונים, עם גבור הכרתם באי יכולתם לשמש תחליף לאש"ף וחששם מפני השימוש הבלתי רצוי להם בטענה כי "ירדן היא פלסטיין", שינו הירדנים את גישתם. תחת הסיסמה ש"ירדן היא פלסטיין וכו'", החל חוסיין להדגיש את הסיסמה "ירדן היא ירדן, ופלסטיין היא פלסטיין" – וטיעונו הסטטיסטיים השתנו בהתאם. במקום להגזים במספר הפלסטינים בגדה המזרחית, החל חוסיין להמעיט בשיעורם ולטעון כי הם מהווים פחות מ-40% מכלל אוכלוסייתה. הודעת הניתוק של ירדן מן הגדה המערבית ביולי 1988 נועדה, בין השאר, להמחיש את דבקותו בסיסמה החדשה, ואת ההשקפה כי את בעיית הפלסטינים יש לפתור בגדה המערבית וברצועת עזה – ולא בגדה המזרחית. גם אם מבחינתה של ישראל נראה הדבר מוגזם, הרי בקרב המנהיגות הירדנית הפך החשש ממשימוש רעיון הטרנספר לסיוט. במהלך שנות השמונים, וביתר שאת לאחר פרוץ האינתיפאדה, גברה בירדן תחושת הדחיפות להשגת הסדר שיביא לנסיגת ישראל מן הגדה המערבית. ירדן היתה כה מעוניינת בנסיגה, שתסיר מעליה אחת ולתמיד את חשש הטרנספר, עד שהיתה מוכנה אפילו להסדר שלאש"ף יהיה חלק מרכזי בו ואשר בסופו תיכון מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה. זאת, הגם שירדן הוסיפה להעדיף כי פלסטיין העתידה תהיה קשורה אליה בזיקה קונפדרטיבית או פדרטיבית. חוסיין הגיע למסקנה, כי לא זו בלבד שקיימת סכנה שירדן תוצף בעתיד בפלסטינים מן השטחים, אלא שיסודותיה של המצוקה הכלכלית, החברתית והפוליטית נעוצים בעודף אוכלוסין, ויקשה למצוא לכך מענה ללא הסדר שלום עם ישראל. בנאום שנשא באוקטובר 1989, טען חוסיין, כי קיימת זיקה הכרחית בין פיתוח ושלום. מבחינתן של

מדינות רבות יהיה זה בלתי אפשרי, הוסיף, להשיג את יעדיהן כל עוד הן נאלצות להשקיע כל כך הרבה בהגנתן מפני סכנת המלחמה. הנסיך חסן אף הדגיש, כי שתי בעיותיה הדוחקות ביותר של ירדן הן קצב גידול האוכלוסין ועול ההשקעות בבטחון. ניכר בעליל כי ירדן מחפשת אחר פתרונות למצוקותיה הדמוגרפיות בתהליך השלום הנוכחי, בראש ובראשונה בהקשר לבעיית הפליטים. לנסיונותיה הבלתי נלאים של ירדן לבולל ול"ירדן" את הפלסטינים בממלכה היתה הצלחה מוגבלת. עם התפתחותה והשתרשותה של הלאומיות הפלסטינית הפכה האוכלוסיה הפלסטינית לנטל דמוגרפי, פוליטי וכלכלי, שאך הוכבד לאחר שיבת הפלסטינים מן המפרץ ב־1990/91.

כך נוצר העניין הירדני הדוחק בצמצום אוכלוסייתה בכלל וזו הפלסטינית בפרט, כדי להתמודד עם מצוקותיה הכלכליות והפוליטיות. כבר מראשיתו של תהליך השלום במדריד הבהירו הירדנים, כי הם מייחסים חשיבות מיוחדת לבעיית הפליטים. על פי נתניהם מ־1991, היו בירדן 960,212 פליטים וצאצאיהם, מהם 430,083 פליטי 1948 וצאצאיהם, והיתר – עקורים ממלחמת 1967 וההתפתחויות שבעקבותיה. הירדנים הבהירו כי בכוונתם לדרוש כי עקורי 1967 ישובו לגדה המערבית ויצטרפו לישות החדשה שתיכון בעקבות ההסדר. אשר לפליטי 1948, הם אמנם לא העריכו כי ישראל תרשה את שובם, אך הם ציפו לקבל פיצויים מן הקהילה הבינלאומית עבור הפליטים עצמם ועבור ההוצאות בגינם. בסדר היום שסוכם בשיחות בין ישראל לבין ירדן בסוף 1992, נכלל סעיף הקורא להגיע להסדר צודק ומוסכם לבעיות הדו צדדיות הנוגעות ל"פליטי" 1948 ול"עקורי" 1967, וסעיף דומה כלול בחוזה השלום הישראלי-ירדני מאוקטובר 1994. במהלך השיחות לקראת הסדר השלום אף העלתה ירדן את שאלת שובם המידי של כ־70 אלף "עקורים" לגדה המערבית. אין ספק כי המניע הירדני אינו הומניטרי דווקא אלא צורך דמוגרפי דוחק.

לאחר הסכם אוסלו בין ישראל לבין אש"ף על כינון שלטון עצמי פלסטיני בגדה המערבית וברצועת עזה, ובעקבות חוזה השלום הישראלי-ירדני, דומה כי פחתו חששות הירדנים מרעיון ה"מולדת החלופית" ומן ההשלכות של הטענה כי "ירדן היא פלסטין". בהקשר זה ראוי לציין, כי הסכם השלום של ירדן עם ישראל כולל סעיף (בוודאי לפי דרישת הירדנים), כי שני הצדדים מאמינים "כי בתחום שליטתם אין להתיר תנועות שלא מרצון של אנשים, בדרך שתפגע בבטחון אחד מן הצדדים". בעיותיה הדמוגרפיות של ירדן והשלכותיהן הפוליטיות והכלכליות, הן במידה רבה תולדה של הסכסוך הישראלי-ערבי. אין תימה, אפוא, שבפתרונו של סכסוך זה מחפשים הירדנים את הישועה למצוקתם.

נוסח מקוצר וערוך מחדש למאמר שראה אור בקובץ "דמוגרפיה ופוליטיקה במדינות ערב" בעריכת עמי איילון וגד גילבר (מרכז משה דיין והוצאת הקיבוץ המאוחד), עמ' 131-151. המאמר הותר לפרסום באדיבותם של המחבר ושל מרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב.

קווי יסוד באדריכלות ובאמנות של עבר הירדן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית

משה פישר

לאחרי כיבושי אלכסנדר מוקדון והתיישבות היוונים במזרח, חל מהפך בתפיסה האדריכלית והאמנותית באזורנו. בתקופה ההלניסטית, התרבות היוונית הקלאסית נקלטה במזרח, והדבר בא לידי ביטוי בשימוש בשפה היוונית, בעיור, בדת ופולחן. עם זאת, התרבות היוונית איבדה את אופיה הצרופ והתמזגה בתרבויות המזרח, והדבר ניכר גם באדריכלות ובאמנות.

הקמת ערים במתכונת הפוליס היוונית במזרח, לצד ישובים עירוניים קיימים, היתה גורם מרכזי בחדירת התרבות היוונית. הפוליס מסמלת את השילוב בין המאפיינים התרבותיים המסורתיים והחדשים, ויש לכך השלכות מרחיקות לכת על התפתחות האדריכלות והאמנות. ניתן לסכם את המאפיינים הללו כדלהלן:

א. **מסורת מדינית**, הבאה לידי ביטוי במוסדות הדמוקרטיה היוונית, כולל עקרונות התכנון העירוני והקמת מבנים אופייניים, כגון אגורה (שוק) וסטוים, בולאטריון (בית מועצה), גימנסיון (מבנה לטיפוח תרבות הגוף והספורט), תיאטראות ועוד.

ב. **מסגרות דתיות** בעלות אופי יווני או יווני-מזרחי, הכוללות מתחמים מקודשים (טמנוס), מזבחות ועוד.

למעלה: התרבות והאמנות היווניים היו בסיס להתפתחות האמנות בירדן בתקופות הרומית והביזאנטית. בתמונה: פסיפס ממידבא (אולם היפוליטוס) מהתקופה הביזאנטית, המתאר סצינה מהמיתולוגיה היוונית.

ג. **בתי מגורים וארמונות.** אלה הוקמו בערים במסגרת האדריכלות המלכותית ההלניסטית. היתה לכך השפעה מכרעת על עיצוב האדריכלות והאמנות של מלכי בית חשמונאי ובית הורדוס.

התרבות החומרית והאמנות היווניים, שהגיעו לאזורנו מראשית התקופה ההלניסטית ואילך, היו בסיס להתפתחות התרבות הקלאסית גם בתקופות הרומית והביזאנטית. אחד הביטויים המובהקים לכך הינן השפה והמיתולוגיה היוונית, שהשפיעו על תרבות האזור עד לשלהי התקופה העתיקה, בקרב הפגאנים והנוצרים ואף בקרב היהודים. בית הכנסת בגרש, שהפך במרוצת הזמן לכנסיה, הינו הדוגמא הטובה ביותר לתופעה זו. רצפת הפסיפס שלו כוללת תאורים מקראיים של סיפור תיבת נוח, המלווים בשמותיהם של שם ויפת, בניו של נוח, וברכה לשלום הקהילה, הכתובה ביוונית, ואילו הכתובת של התורם היא בארמית (או בעברית).

* * *

הממצא האדריכלי-אמנותי בירדן מהתקופות הנדונות, הוא בעל אופי מובהק יותר ובמצב השתמרות טוב יותר מאשר בארץ. זאת, בין השאר, משום שהתמורות שידעה עבר הירדן היו מתונות יותר, בעיקר בתקופה העות'מאנית.

התקופה ההלניסטית: עבר הירדן היתה בתקופה זו תחת שלטון התלמיים ולאחר קרב פניאס תחת שלטון הסלווקים. אזור אדום, לעומת זאת, היה בשליטת הנבטים. לחלוקה זו היתה השלכה על אופיה של האדריכלות והתפתחותה. ראשית, בצפון באזור הפריאה והגלעד, העיור ההלניסטי הותיר את רישומו באופן בולט במיוחד. פילדלפיה (רבת עמון), גרסה (גרש) וגדרה היו ערים הלניסטיות משגשגות. אנו מכירים אמנם ערים אלו בעיקר על פי שרידיהן מהתקופה הרומית, לאחר שהוקמו מחדש בידי פומפיוס (63 לפסה"נ) במסגרת ייסוד ה"דקפוליס", אך הן הגיעו לשיאן במאות השניה – שלישית לסה"נ. הן חרבו במהלך המחצית הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ על-ידי החשמונאים או הנבטים. בדרום עבר הירדן, התרבות ההלניסטית באה לידי ביטוי רק בסוף המאה הראשונה לפסה"נ ובראשית המאה הראשונה לסה"נ, כשהחלה הבנייה המונומנטלית בפטרה.

בתקופה הרומית נכללה ירדן במערכת הספר המורכבת של האימפריה הרומית, לאחר כינונה של הפרובינקיה ערביה פטריאה (106 לסה"נ) וסלילת הכביש הממלכתי מאילה (עקבה) לדמשק, הלא היא הוויה נובה טריאנה (111 לסה"נ). ערי עבר הירדן קיבלו את אופיין המיוחד בתקופה הרומית של "ערי שיירות". ציריהן המרכזיים, הקרדו ו/או הדקומנוס, עוצבו בצורת רחובות עמודים, שהוליכו לחנויות, אכסניות, בתי מגורים, מרכזי מינהל ומקדשים. עבודות האמנות במכלולים אלו נעשו מחומרי בנייה מקומיים – אבן גיר או בזלת, ויש להניח, על כן, שהיא פרי עבודתם של אמנים מקומיים. הדבר שונה מהשרידים בארץ-ישראל המערבית, שבה היה יבוא נרחב של שיש מיוון ומאסיה הקטנה. לאמנות ולארכיטקטורה של עבר הירדן בתקופה הרומית היה אופי מיוחד: היא בלטה בעושרה, בפלסטיות שלה ובמילוי השטח. חזיתות המבנים בגרש הינן דוגמאות מובהקות ל"אמנות בארוקית" של העת העתיקה.

מקום מיוחד בתולדות עבר הירדן תופסים הנבטים, שהתיישבו באדום (ובנגב). לאחר גלגולים ארוכים של נוודות (ונוודות חלקית), הם התבססו בעיקר לאורך צירי התחבורה

הראשיים, ששימשו את המסחר הבינלאומי. תהליך התיישבותם קשור לנסיבות מדיניות מורכבות, שבמרכזן עמדו הממלכות ההלניסטיות (התלמית והסלווקית), והארועים שהוליכו להיווסדה של הממלכה החשמונאית, ומאוחר יותר – ממלכת הורדוס, ובסופו של דבר – לכיבוש הרומי. התרבות הנבטית, והאדריכלות והאמנות המיוחדות לה, נוצרו בהתאם לנסיבות הללו ונושאות את חותמן. רבות נאמר ונכתב אודות הנבטים, ולמרות זאת, היצירה האדריכלית והאמנותית, בעיקר זו של פטרה, מהווה במידה מסוימת תעלומה באשר למקורותיה וזמנה.

בתקופה הביזאנטית ידעה עבר הירדן תנופת פיתוח ללא תקדים, בדומה לארץ-ישראל המערבית. להוציא כנסיות ומנזרים, רק שרידים מעטים יחסית מהתקופה הביזאנטית נחפרו בירדן, והמחקר התרכז בעיקר במונומנטים הבולטים מתקופה זו (דהיינו בכנסיות). האתרים ההיסטוריים הגבירו את כוח המשיכה של ירדן, והוקמו כנסיות רבות בערים השונות, בחלקן לזכר ארועים ודמויות מקראיות. באזור פרחא אסכולה של עבודות פסיפס מן המשוכללות ביותר, שיצירותיה נראות במקומות רבים בירדן.

* * *

למרות הגיוון האדריכלי והאמנותי של שלוש התקופות הנזכרות, קיים מכנה משותף לכולן בסגנון ובמורשת שהנחילה האדריכלות והאמנות היוונית הקלאסית. האדריכלות בעבר הירדן נשלטת על-ידי הסגנונות הקלאסיים, בעיקר המערכים היווני והקורינתי, ולעתים גם הדורי. ניתן לסווג את הממצא לפי קנה המידה שנקבע על-ידי האדריכל הרומי ויטרוביוס, בחיבורו "עשרת הספרים על האדריכלות". ויטרוביוס חיבר את ספרו באמצע המאה הראשונה לפסה"נ, בזמן שהתרבות ההלניסטית שגשגה בכל מקום. סוגי המבנים שמתאר ויטרוביוס והעיטורים האדריכליים ה"קלאסיים" מאותה תקופה, מצויים בירדן ביתר שאת מאשר בארץ-ישראל המערבית. בולט במיוחד מיזוג הסגנונות בין חזיתות דוריות לבין עמודים וכותרות בסגנון הקורינתי.

עבר הירדן נתברכה במספר מונומנטים יחודיים, המאפשרים להמחיש קווי היסוד של האדריכלות והאמנות בתקופות הנדונות.

התקופה ההלניסטית (332-63 לפסה"נ)

המצב המדיני והתהליכים ההיסטוריים בתקופה ארוכה זו, דמו בעבר הירדן באופן כללי לאלו שבארץ-ישראל. שלטון בית תלמי ובית סלווקוס מחד, והשתלבות העמים המקומיים, כגון הנבטים, בתולדות ירדן ותרבותה, וכן מעורבותם של היהודים (בית חשמונאי), מאפיינים אותה בתקופה זו. למרות שהמקורות ההיסטוריים – בעיקר כתבי יוסף בן מתתיהו והפפירוסים של זינון, מתייחסים למקומות רבים בעבר הירדן בתקופה הנדונה, הממצאים הארכיטקטוניים והאמנותיים הם מועטים. עם זאת, נשתמר בירדן אחד המונומנטים הנאים והיחודיים ביותר במזרח ההלניסטי: הארמון (וליתר דיוק, בית האחוזה) של הורקנוס בן טוביה בעראק אל אמיר (קצר אל עבד).

זהו, למעשה, המונומנט ההלניסטי הקדום והשלם ביותר בירדן. הוא מתוארך בין השנים 175 ל-168 לפסה"נ. בניגוד לתכנית ולעיצוב הכללי המעוררים שאלות רבות, בעיקר בכל מה שקשור לתפקידו של המכלול (ארמון, מקדש, אחוזה?), יש ביכולתנו

להתחקות אחר מקורותיו האמנותיים, על סמך העיטורים האדריכליים. אלמנטים אדריכליים רבים נעשו על פי דגמים שמקורם באלכסנדריה. כך, למשל, הכותרות הקורינתיות של עמודי הכניסה הן העתקים מדויקים של כותרות שרווחו באלכסנדריה. גם פריטים אחרים מזכירים מוצא דומה, כגון: קונסולות (תמוכות) שלצד משקופי הפתחים, בסיסי עמודים עם עלי אקנתוס (קוציץ), חצאי עמודים דבוקים למסגרות הדלתות והחלונות. פריטים אחרים מייצגים שימוש מקומי במרכיבי האמנות הקלאסית המאוחרת וההלניסטית מיוון ומאסיה הקטנה, ובעיקר שילוב בין מרכיבים בסגנון קורינתי (כותרות) ובין הסגנון הדורי (אפריזים עם מטופות וטריגליפים). עם זאת, גם שילוב זה נושא אופי בלתי מקובל באדריכלות הקלאסית, כפי שהיה נהוג בעולם האלכסנדרוני. מאידך, עיצוב אדריכלי ופריטים מסוימים של המבנה בעראק אל אמיר, נושאים אופי סורי – ארץ-ישראלי מובהק. מן הראוי להדגיש בעיקר את שני "חדרי השער", הנישאים על גבי שני עמודים, ותחומים על-ידי שני גושים מסיביים העוטפים חדרי מדרגות פינתיים, שהם מאפיינים שכיחים למדי במזרח הקדום שהועברו גם לתרבות ההלניסטית והרומית. אך הפריטים ה"מזרחיים" המובהקים ביותר הם, ללא ספק, התבליטים הכבדים של בעלי חיים המופיעים מעל למערך העמודים הקלאסי. למרות שעיבודם נעשה על פי כללי האמנות הקלאסית, תבליטי האריות ופסלי הנשרים שבפינות מסמלים עוצמה והגנה על המונומנט, כמקובל באמנות המזרח. ניתוח אדריכלי ואמנותי של המכלול, מאפשר לראות בו ביטוי מובהק לחדירת האמנות ההלניסטית התלמית-אלכסנדרונית לאזורנו ושילובה במרכיבים כלל הלניסטיים ומזרחיים.

* * *

לתקופה שבין הקמתו של המכלול בעראק אל אמיר וייסוד ערי הדקפוליס (ברית עשר הערים) בשנת 64 לפסה"נ, אין באפשרותנו להתייחס למבנה ארכיטקטוני-אמנותי כלשהו. מצב זה שונה מזה הקיים בארץ, שבה ניתן לייחס לתקופה זו מכלולי בנייה, כגון בתי מגורים מפוארים בתל אנפה ובמרשה, הפביליון הדורי של הארמון החשמונאי ביריחו, החזית הדורית בקבר בני חזיר בנחל קדרון בירושלים, פריטים דוריים מעוטרים בסטוקו מתל יעוז (ליד ראשון לציון) ומיבנה ים, ועוד. דומה, שהפעילות הצבאית החשמונאית והנבטית בתקופה זו בעבר הירדן, הטביעה את חותמה באופן ברור גם על האמנות והאדריכלות. שכבות חורבן שנחשפו לאחרונה במספר ערים בעבר הירדן מהתקופה ההלניסטית (בפלה ובגדרה) המיוחסות לאלכסנדר ינאי, מהוות הוכחה ארכיאולוגית לחורבן שממנו התאוששו ערי עבר הירדן רק עם הכיבוש הרומי.

הדוגמא הקדומה ביותר לפעילות אדריכלית מונומנטלית באה מהיהלום שבכתר ערי הדקפוליס, היא גרש (גרסה). רבות נכתב אודות עיר מופלאה זו, שבה ניתן לראות את שרידי התרבות ההלניסטית והרומית במיטבן. מצויים בה מבנים מפוארים ומתקנים משוכללים לרווחת תושבי העיר. מאידך, תמונה זו שייכת בעיקרה לתקופה שבה העיר הגיעה לשיאה, היא התקופה הרומית האימפריאלית – המאות השניה והשלישית לסה"נ, ולחותם הביזאנטי הנוצרי (כנסיות רבות) ואף היהודי (בית כנסת, שהפך לכנסייה, במאות הרביעית – שביעית לסה"נ).

שרידים מפוארים מהתקופה הרומית בגרש

גרש הוקמה, כנראה, בידי אלכסנדר הגדול או ידידו פרדיקס. ברם, החפירות הארכיאולוגיות הנרחבות שנערכו בשנים האחרונות ולוו במחקר מקיף מעידות, שהשרידים הקדומים ביותר שייכים לראשית המאה השנייה לפסה"נ, דהיינו, לראשית השלטון הסלווקי. נראה שהפעילות הקדומה ביותר נתגלתה באזור מתחם זאוס בדרום העיר. פריטים מעוטרים מהמאות השנייה – ראשונה לפסה"נ נחשפו בשימוש משני ביסודות הנאוס (מקדשון) של החצר התחתונה. הם דומים להפליא לעיטור האדריכלי של המבנים המקיפים את החצר התחתונה של המתחם. מכלול מונומנטלי זה נבנה בשלבים בתקופה שבין המחצית השנייה של המאה הראשונה לפסה"נ לבין 27/8 לסה"נ, כאשר האדריכל דיאודורוס איש גרסה "חתם" על גמר העבודה. לפנינו, אפוא, מכלול אדריכלי הלניסטי מאוחר ורומי קדום.

מבט על שחזור החזית המבוססת על הפריטים שנחשפו באתר מאפשר להבחין בנתונים ההלניסטיים המאוחרים: סידור ארכיטקטוני צמוד לקיר ומורכב מחצאי עמודים עם כותרות יוניות ואפריז דורי, כשהארכיטרב (הקורה האופקית בין העמודים לאפריז) נעלם כמעט כליל. האפריז אינו דורי "טהור", והוא מעוטר ברצועות מכוריות יוניות וקורינתיות. מופיע כאן סגנון משולב של אמנות הלניסטית המוכר לנו מאסיה הקטנה, בעיקר פרגמון, והידוע אף מצפון אפריקה, מדרום איטליה ואף מארץ-ישראל (בנחל קדרון בירושלים). למאפיינים ההלניסטיים שמקורם באסיה הקטנה מתוספים גם פרטים האופייניים לאזורנו, כגון הפרופורציות הכבדות של העמודים, דבר הבא לידי

ביטוי בעיקר בצמצום המועט של קוטר גזע העמוד בחלקו העליון), והכותרות היוניות בעלות פלמטה (תימורה) מרכזית. ראויות לציון מיוחד הכותרות הקורינתיות של הפרופילאון (בית השער של הכניסה הקדמית), הניכרות בעיצוב פלסטי נוקשה של עלי האקנתוס (הקוציץ), שעלעליהם מתעגלים ויוצרים מעין "עין", וגבעוליהם עשויים כעמודים בעלי חירוף אנכי הנושאים גביעים עשירים. הכותרות הללו מקורן בדרום אסיה הקטנה במאה השניה לפסה"נ, ומשם נפוצו לדרום סוריה, לעבר הירדן ולארץ-ישראל. הן המקור של הכותרות הקורינתיות ההרודיאניות הידועות לנו ממצדה, מהרודיון ומיריחו (ומקברי המלכים והרובע היהודי בירושלים). לשלב אדריכלי-אמנותי זה אפשר לייחס גם קטעי אפריז מעוטר בזר (גירלנדה) מתמשך, היוצר מדליונים שבמרכזם עוצבו אשכולות ענבים ועלי גפן שהושארו במצבם הגולמי, כנראה במכוון, כאחד הפרטים האופייניים לאמנות ההלניסטית.

נראה שהמונומנטים המעטים מהתקופה ההלניסטית בעבר הירדן מייצגים תמונה דומה לזו שבארץ-ישראל החשמונאית, ובחלקה אף ההרודיאנית, דהיינו, מכלולים בודדים, שנבנו ביוזמתם של אישים או של קבוצות חברתיות מצומצמות. בדיקת האיפיונים האמנותיים תראה, שלמרות שמקור מרביתם הוא זר, שולבו בהם פרטים מאפיינים מקומיים. מאידך, הנהגתם של עיטורים ארכיטקטוניים רומיים אימפריאליים במאה הראשונה לסה"נ, וביתר שאת במאה השניה לסה"נ, הופכת את הקערה על פיה: בנוסף לעיצוב האדריכלי האחיד למדי, העיטור האדריכלי מאבד את יחודו המקומי, הוא מיובא מבחוץ, בעיקר כשמדובר בשיש, או נעשה במקום על פי העקרונות המקובלים בכל רחבי האימפריה הרומית. הארכיטקטורה של עבר הירדן בתקופה ההלניסטית היא בעלת אופי יותר פרטי, עם דוגמאות של אמנות הקשורה לקבורה, המבטאת את האמנות הכללית בת זמנה בצורה צנועה למדי.

התקופה הרומית האימפריאלית (המאה השניה והשלישית לסה"נ)

התקופה הרומית האימפריאלית היתה שעתו היפה של העיור הרומי במזרח ובפרט בעבר הירדן. הערים ההלניסטיות, שחרבו או הוזנחו במשך המחצית הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ, נוסדו מחדש ואורגנו במסגרת "עשר הערים" (הדקפוליס) על-ידי פומפיוס (63 לפסה"נ), ובכך הונח היסוד להתפתחותן האדריכלית-אורבנית והחברתית. תהליך בניית הערים היה ממושך, והגיע לשיאו במחצית השניה של המאה השניה ובראשית המאה השלישית לסה"נ. יתכן שבביקורו של הקיסר אדריאנוס באזור (130 לסה"נ), שכלל את גרש (גרסה) ופטרה, הונח היסוד לתהליך זה, כפי שמעידים המונומנטים שהוקמו לכבודו.

הדבר בולט במיוחד בגרש – "מקום האנטיוכיים אשר על הכריסורואס" ("נהר הזהב"), כפי שכונתה העיר במקורות. ראשיתה של העיר היה, כאמור, בחלק הדרומי, דרומי-מערבי שלה, במקום שבו נבנה מתחם זאוס על גבי גבעה טבעית בסמוך לתל קדום. למתחם זה צורף במאה הראשונה לפסה"נ ובמאה הראשונה לסה"נ המונומנט של "הכיכר הסגלגלה", ששימשה כרחבת כניסה ועליה למקדש זאוס, או כחוליה מקשרת עם שטחי העיר שמצפון. כיכר זו היא מונומנט נאה ומרווח, מוקף עמודים בעלי כותרות יוניות מסוגנות.

לדעת החוקרים שעבדו במקום בשנים האחרונות, גרש היתה לעיר עם מאפיינים

התיאטרון, הפורום והאודיאון מהתקופה הרומית בעמאן (צילום מ-1875)

"קבר הארמון" הנבטי בפטרה (צילום מ-1904)

אורבניים רומיים אופייניים רק במהלך המאה השנייה לסה"נ, כעדות הממצאים האדריכליים והכתובות. העיר הורחבה דרומה לכיכר הסגלגלה, עם הקרדו והדקומנוס הדרומי כצירים מרכזיים, שעוצבו כרחובות עמודים. בצומת הרחובות הראשיים הוקם הטטרפילון, ולאורכם נבנו בנייני ציבור מרשימים ובהם מקדשים, חנויות ומונומנטים שונים. אחד מאלה, הנימפיאון, הוקם בשנת 191 לסה"נ. זוהי מזרקה ציבורית מונומנטלית, שממנה עברו המים אל בריכות שנבנו לצד הרחוב. חזית המבנה עוצבה כגומחה מעוטרת בעמודים, כותרות, ארכיטרבים, אפריזים, גמלוניס וגומחות עם פסלים. העיצוב הארכיטקטוני של בניין זה ועיבוד הפרטים, הפכו אותו לאחת הדוגמאות הבולטות של הסגנון הבארוקי מן העת העתיקה.

תהליך העיור בעבר הירדן בתקופה הרומית האימפריאלית, אופין בהתפתחות דינמית במיוחד. גרש התרחבה בבת אחת בסוף המאה השנייה לסה"נ, לאחר שעל גבעת האקרופוליס הצפון-מערבית, מצפון לטטרפילון הדרומי, הוקם המתחם של מקדש ארטמיס, הגדול פי ארבעה מזה של מקדש זאוס. להכללתו של מתחם מקדש ארטמיס במרקם העירוני, הוארך התוואי של הקרדו צפונה, הוקמו הטטרפילון הצפוני, התיאטרון הצפוני ומרחצאות, ובכך הוכפל שטח העיר תוך זמן קצר. רוב המכלולים הללו עוטרו בחזיתות קורינתיות מובהקות. הם כוללים, על פי רוב, עמודים המורכבים חוליות דמויות תוף, על אדנים ובסיסים מכורים עם כותרות קורינתיות מעוצבות בפלסטיות רבה, עם ארכיטרבים ואפריזים עמוסים בעיטורים של מקלעות צמחים וכן כרכובים מדורגים, מקושטים אף הם בצפיפות אך בפלסטיות רבה. הבנייה בכל ערי עבר הירדן היא מחומר מקומי – אבן גיר או בזלת. שלא כמו בארץ-ישראל המערבית, השימוש בשיש לא היה נפוץ.

בתקופה הרומית התפתחה וטופחה האמנות הפלסטית. עבודות פיסול ותבליטים באבן מקומית ואף בשיש (מיובא), היו לדבר שבשגרה בנוף הערים הללו. פסלי קיסרים רומיים, כמו דמותו של מרקוס אורליוס מגרש ופסלי אלים כמו טיכזי של פילדלפיה-עמאן, ארטמיס של אפסוס מגדרה, או אסקלפיוס מגרש, הם רק דוגמאות מעטות.

אדריכלות ואמנות נבטית ומסגרתה הכרונולוגית

פריחת האמנות והאדריכלות הנבטית היתה בשלב שבין התקופה ההלניסטית לתקופה הרומית. אמנות זו היא אחת התופעות היחודיות בתולדות עבר הירדן. הנבטים, שהיו נוודים, יצרו תוך זמן קצר יצירות אדריכליות-אמנותיות מיוחדות במינן. הריכוז הגדול של יצירות אלה מצוי בפטרה, בירת הנבטים, אך ידוע גם באתרים אחרים, בעיקר במתחמים המקודשים בח' א-תנור וא-דהריה.

המונומנטים החצובים בסלע הקנו לפטרה מקום חשוב ביותר בתולדות האמנות העתיקה. הם כוללים בעיקר חזיתות מגולפות של מערות קבורה "קלאסיות", המורכבות משילוב של פתחים, עמודים, גומחות, ואף פסלים ותבליטים פיגורטיביים. חוקרי פטרה ניסו למיין, לסדר ולתארך את שפע המונומנטים, כשהכלים שעמדו לרשותם היו מוגבלים למדי. התארוך נעזר בשילוב תאור וניתוח אמנותי והשוואה למונומנטים (או פריטים) זהים שתאריכם ידוע. כיוון שהניתוח האמנותי היה מבוסס לעתים על נתונים בלתי מדויקים, הועלו הצעות קיצוניות לתארוך המונומנטים השונים, עם פערים של מאות שנים בין התאריכים שהוצעו.

אֲדִיר (הַמְנוֹר), מֵהַמְּבָנִים הַמְּרִשִּׁימִים בַּפְטֶרָה, בְּנוֹי בַּסַּגְנוֹן נִבְטִי אֹפִיִּינִי

הַחֹקֶרֶת הַבְּרִיטִית גִּ'וֹדִית מִקְנֹזִי מְצִיגָה בַּסִּפְרָה אֹדוֹת הָאֲדִירִיכְלוֹת שֶׁל פְּטֶרָה אֶת מִגְוֹן הַתֶּאֱרִיכִים שֶׁהוּצְעוּ לְמוֹנוֹמֶנְטִים הַשּׁוֹנִים שֶׁל הָאֲמֵנוֹת הַנִּבְטִית. הֵלְלוּ שִׁיכִים לְשֵׁנֵי סוּגִים עִיקָרִיִּים: מַעֲרֻכּוֹת קְבוּרָה חֲצוּבוֹת בַּסֵּלַע, בַּעִיקָר בַּפְטֶרָה, וּמִבְּנֵי מִקְדָּשִׁים בְּנוֹיִים מֵאֲבָנֵי גִזִּית וּמַעוּטָרִים בְּגִילּוּפֵי אֶבֶן וּבַסְטוּקוֹ. הַמִּקְדָּשִׁים הַחֲשׁוּבִים בְּיוֹתֵר יְדוּעִים מִפְּטֶרָה ("קֶצֶר בֵּינֵת פֶּרְעוֹן" ו"מִקְדָּשׁ הָאֲרִיּוֹת הַמְּכֹנָפִים"), וְאַחֲרֵים נִחְשְׁפוּ בַּח' אֶתְנֹר וּבַח' אִדְהֶרִיָּה. בַּקְּבָרִים הַחֲצוּבִים וּבַמִּקְדָּשִׁים, נִיכְרָת בְּבִירוֹר הַשְּׁפַעַת הָאֲמֵנוֹת הַיּוֹנִית וְהָרֹמִית עַל הָאֲמֵנוֹת הַמְּזֻרְחִית. בְּכָל הַמוֹנוֹמֶנְטִים הֵלְלוּ קִיִּים שִׁימוֹשׁ בַּמַּעֲרָכִים הָאֲרַכִּיטֶקְטוֹנִיִּים הַקְּלָאֲסִיִּים שֶׁל שְׁלֵהֵי הַתְּקוּפָה הַהִלֵּנִיסְטִית, דִּהֵיִינוּ, הַעֲדַפְתָּ הַמַּעֲרָךְ הַקּוֹרִינְתִי, עִם פְּרוֹפּוֹרְצִיּוֹת כְּבוֹדוֹת יוֹתֵר בַּעֲיָצוֹב הָעֲמוּדִים, שִׁילּוֹב בֵּין הַמַּעֲרָךְ הַקּוֹרִינְתִי לַמַּעֲרָךְ הַדּוֹרִי, בַּעִיקָר כּוֹתָרוֹת קּוֹרִינְתִיּוֹת עִם אִפְרִיז דּוֹרִי, וְעוֹד. לְצַד תּוֹפְעוֹת אֱלֹהִים נִמְצָא "הַמְּצָאוֹת" נִבְטִיּוֹת מִקּוֹמִיּוֹת, כְּגוֹן, הַכּוֹתָרוֹת הַנִּבְטִיּוֹת הַמִּיּוֹחֲדוֹת. אֱלֹהִים הֵן כּוֹתָרוֹת גְּבוּהוֹת יַחֲסִית בַּעֲלּוֹת חֲזִיתוֹת קַעוּרוֹת וְאַבְקוֹס בּוֹלֵט בַּפִּינוֹת. כּוֹתָרוֹת כָּאלֵה שׁוֹלְבוּ בַּמוֹנוֹמֶנְטִים רַבִּים, לַעֲתִים יַחַד עִם מֵאִפִּיִּינִים אַחֲרֵים וּלְעֵתִים כַּפְּרֵט יַחּוּדִי, אוֹ אֶף יִצּוּגִי. הַמוֹנוֹמֶנְט הַמְּכֹנָה "אֲדִיר" ("הַמְּנוֹר") הוּא אֶחָד הַמוֹנוֹמֶנְטִים הַנִּבְטִיִּים הַמּוֹבָהֲקִים בְּיוֹתֵר: יֵשׁ לוֹ חֲזִיתוֹת קְלָאֲסִיִּצִּיסְטִיּוֹת, הַמַּחְקוֹת אֶת הַחֲזִית שֶׁל הַחֲזָנָה ("הַאֹצֵר") שֶׁל פְּטֶרָה, שְׁבָה שׁוֹלְבוּ אֶךְ וְרַק כּוֹתָרוֹת נִבְטִיּוֹת. לֹא כֹאן הַמָּקוֹם לְנַתַּח אֶת הָאֲמֵנוֹת הַנִּבְטִית

ובמסגרת הכרונולוגית שלה, ונסתפק כאן רק בכמה הערות אודות קווי היסוד שלה. ראשית, השימוש במערך הקלאסי במבנים ובחזיתות הקברים, מצביע על שלב בו גובשו העקרונות האמנותיים ההלניסטיים המאוחרים ואף הרומיים. השוואה בין המכלולים האדריכליים הנבטיים וההרודיאניים מחד, ובין מכלולים באלכסנדריה ובטריפוליטניה (לוב, בעיר פתולימאיס), ובדרום איטליה ורומא מאידך, מאפשרת להבחין בקווים משותפים ברורים: חזיתות בעלות סגנונות משולבים, העדפת השילוב בין כותרות קורינתיות לאפריזים דוריים, כותרות קורינתיות בעלות גבעולים דמויי עמודים מחורצים ועלי אקנתוס משוננים, שימוש במקלעות צמחים לעיטור חזית הכותרות, שימוש בסטוקו כתחליף לסיתות באבן, ועוד. לכל אלה יש להוסיף את הדמיון הבולט בין כמה מן החזיתות בפטרה (החזנה, א־דיר...) לבין תמשיחי קיר מפומפי המתארים שילוב של פרטים ארכיטקטוניים מדומים, "סוריאליסטיים", כגון גמלון "שבור" החושף תולוס, ועוד. אלה עשויים לסייע לתארוך היצירות הללו, כנראה בשלהי המאה הראשונה לפסה"נ והמאה הראשונה לסה"נ.

מבני הגזית הם, כאמור, הקבוצה השניה של האדריכלות הנבטית. אלה הם מקדשים עירוניים ("קצר בינת פרעון" בפטרה) ואזוריים (ח' א־תנור וח' א־דהריה). החוקרים הדגישו את הקווים המשותפים של המקדשים הללו, הן מבחינת התכנית (צורת הכניסה, החלוקה הפנימית וכד') והן באשר לעיטורים.

מלבד המקדשים של פטרה והמקדש בח' א־תנור, נתוסף לאחרונה גם המקדש הנבטי בח' א־דהריה, לא הרחק מח' א־תנור. בחזית המקדש ניכר שילוב בין פרטים אותם פגשנו בעראק אל אמיר, לבין מאפיינים נבטיים טיפוסיים המזכירים את הארכיטקטורה של פטרה. במקדש זה שולבו עמודים עשויים אבן אחת (מונוליטיים) יחד עם עמודים עשויים חוליות, חצאי עמודים צמודים לקיר, כותרות קורינתיות צמחיות עם נדבכי אבן גזית, המעוטרים בתבליטים ודיוקנאות שמוקמו בגומחות לצידו העמודים המרכזיים. אין ספק, שהאמנות הנבטית שנחשפה בח' א־דהריה דומה להפליא לזו של פטרה, בעיקר למקדשים שלה, אך במידה מסוימת גם לחזיתות הקברים החצובים בסלע. מאידך, ישנם פרטים אמנותיים רבים המשותפים למקדשים שבח' א־דהריה ולח' א־תנור. לפנינו, אפוא, אמנות רשמית, שהוקרנה מעיר הבירה, משולבת בביטויים אזוריים ואף מקומיים. נשאלת השאלה, האם הוכתבו ההתפתחויות האמנותיות מפטרה הבירה, או שמא היה חופש פעולה נרחב לאמנים מקומיים ולסדנאות המקומיות? בעיה זו דומה במידה רבה לתמונה הידועה לנו ביהודה בימי שלטונו של הורדוס.

על אנשי רוח יוונים בגדרה

יוסף גייגר

זמן ייסודה של גדרה (כיום אום קייס בצפון ירדן) אינו ידוע בדיוק. משם העיר עולה, ששמה נותר כשהיה ולא הוחלף בשם יווני, וכי במקום היה ישוב קודם. העיר נזכרת לראשונה בעת פלישת אנטיוכוס השלישי קודם לקרב רפיח, ואחר כך בעת כיבוש הארץ לאחר קרב בנאס. אין אנו שומעים דבר על תולדותיה במאה השנייה. גדרה נכבשה בידי אלכסנדר ינאי ושחררה מן השלטון היהודי רק בימי כיבוש הארץ בידי פומפיוס, שבנה אותה מחדש כמחווה לעבדו המשוחרר, דמטריוס. משנת 30 לפסה"נ ועד למותו של הורדוס העיר היתה חלק מממלכתו, למורת רוחם של התושבים. בראשית המרד הגדול הותקפה גדרה בידי יוסטוס איש טבריה, ואנשיה נקמו על כך בתושבים היהודים. בין המורדים שהוצאו להורג או נמכרו לעבדות בידי אספסיאנוס בטבריה היו רבים מבני גדרה. המעט הידוע על תולדותיה מן התקופה שלאחר יוסף בן מתתיהו הוא מעדויות עקיפות, ונוגע למעמדה העירוני ולא לתולדותיה.

גדרה היתה מראשיתה בעלת אופי יווני מובהק, ונראה שמן העבר הקדם הלניסטי לא נותר דבר זולת שמה. יוסף בן מתתיהו קורא לה בהדגשה "עיר יוונית". מכל בני העיר לא היה מי שהחמיא לה ולאופיה ההלני יותר מהמשורר מלאגרוס, שכינה אותה באחד משיריו האוטוביוגרפיים "מולדת אטית בסוריה".

ידוע על כחצי תריסר אנשי שם יוונים בני העיר ועל יצירותיהם, וזאת, לצד רמזים המתייחסים לדמויות משניות. בסקירת אישים אלה ננסה להתייחס למגוון חיי התרבות היווניים בגדרה ולהישגיהם.

מניפוס (Menippos)

ראשון לבני העיר המפורסמים הוא מניפוס, פילוסוף קיני וסופר בן המאה השלישית לפסה"נ. למרבה הצער, לא השתמר שום חיבור משלו, ואנו יודעים על כתביו משרידים מועטים ודלים בלבד, וכן מחיקויהם של סופרים מאוחרים. ראש וראשון להם היה לוקיאנוס איש סמוסטה שבסוריה, סופר מן המאה השנייה, שכוחו היה רב בסאטירה. יתכן שלוקיאנוס גילה אמנם מחדש את מניפוס, תופעה שאינה יחידה במינה בתקופה זו. אין זה מן הנמנע, שהדבר נבע מיחסו המיוחד של לוקיאנוס לבן ארצו.

בשל העדר ממצא ישיר, אנו מנועים מלדון ביצירתו של מניפוס. נציין רק, שהוא השתייך לזרם הפילוסופיה הקינית, שהיה, ככל הנראה, נפוץ תקופה ממושכת בארץ-ישראל ובסוריה, וכי היה הראשון בין הסופרים היוונים שעירב פרוזה ושירה בחיבור אחד. הדבר נעשה סימן היכר לו ולנוהים אחריו בחיבור "סאטירות מניפאיות". זהו חידוש נועז בספרות היוונית, אשר קו אופייני ביותר שלה הוא ההקפדה היתירה על

בכניסה למוזיאון הארכיאולוגי בגדרה. מימין פסלה של טיכ, האלה המגינה של העיר. הפסל הוצב במקום שהיה כנראה פולחנה

הפרדת סוגי הספרות השונים והדיוק בקיום הכללים המיוחדים לכל סוג. יש שביקשו לייחס חידוש זה להשפעת הסביבה וציינו, בין היתר, תופעות דומות בספרות היהודית של התקופה. אחרים נטו לחשוב, שהסאטירה והשנינה שבדבריו אינן רחוקות מתופעות דומות שבדברי חז"ל, ואין ספק, שהעניין דורש עיון נוסף. כך או כך, יש לראותו על רקע מגעים מאוחרים יותר בין ממשיכו של מניפוס, מלאגרוס, וכן בין הפילוסוף הקיני אוינומאוס לבין היהודים.

מלאגרוס (Meleagros)

מלאגרוס, שחי סביב לשנת 100 לפסה"נ, היה מחבר מכתמים ומשורר לירי מעולה, אשר כמאה משיריו הקצרים השתמרו בידינו. פרסומו וחשיבותו הגדולים ביותר באו לו מאוסף השירים שליקט, אותו דימה לזר פרחים, המהווה עד היום את הבסיס הראשון לאנתולוגיה היוונית.

בשלושת שיריו האוטוביוגרפיים הקפיד מלאגרוס לציין את מוצאו מגדרה ואת גאוותו בעיר מולדתו. מעניין במיוחד הראשון ביניהם – בו מכנה המשורר את עירו "מולדת אטית בסוריה".

מלאגרוס הוא היחיד מבין סופרי ארץ-ישראל היוונים, שהתייחס ישירות ליהודים או ליהדות. אמנם מדובר בשיר אהבה קצר, בו מתלונן המשורר על אהובתו אשר עזבתו והעדיפה על פניו מתחרה יהודי. ניתן ללמוד משיר זה על יחסי השכנות והמשא

ומתן בין יהודים ונוכרים בגדרה בתקופה זו, וזאת, בהנחה שהשיר נכתב בתקופה שבה המשורר חי בגדרה. יתכן שיש בשיר רמז לכך, שהיכרותו של מלאגרוס עם היהודים ואורחות חייהם היתה מעמיקה יותר משניתן היה לחשוב ממבט ראשון.

פילודמוס (Philodemos)

פילודמוס, הצעיר במעט ממלאגרוס, התפרסם בשני תחומי יצירה שונים. מצד אחד היה אף הוא, כמלאגרוס קודמו, משורר לירי ומחבר מכתמים. מקובל לחשוב, שביצירתו השירית הלך בעקבות קודמו הגדול, כפי שיעידו כשני תריסרי שיריו שנשתמרו בידינו. פילודמוס כתב, ככל הנראה, זמן קצר לאחר כינוס האסופה של מלאגרוס, ומשום כך לא זכו שיריו להיכלל ב"זר" של קודמו. מבחר שיריו נמצא ב"זר של פיליפוס", הקובץ השני שבאנתולוגיה היוונית, אשר כונס בימי הקיסר טיבריוס. לדעת חוקרי הספרות, פילודמוס הינו המוכשר והנאה שבמשוררי אסופה זו. ניתן להניח, שחיקויו המודע את מלאגרוס נבע לא רק מהערכה ספרותית, כי אם גם ממידה של הזדהות עם בן ארצו המפורסם.

לבד מהיותו משורר, היה פילודמוס גם פילוסוף חשוב מן האסכולה האפיקוראית. את תקופת חייו האחרונה חי ברומא, כמקורבו של האציל הרומי לוקיוס קלפורניוס פיסו, קונסול בשנת 58 לפסה"נ וחותנו של יוליוס קיסר, שנטה אף הוא לפילוסופיה האפיקוראית. מלבד שרידים שנשתמרו כציטוטים אצל סופרים עתיקים, מוכרים לנו כתביו הפילוסופיים של פילודמוס בעיקר מקבוצת פפירוסים חרוכים, שנתגלו בוילה בהרקולנוס. הפפירוסים הינם שריד לספריה, שהתמחתה בכתבי הפילוסופים האפיקוראים, ובראש ובראשונה באלה של פילודמוס, שקרוב לוודאי בילה זמן לא מועט בוילה זו. מוכרים לנו כשלושים וחמישה מחיבוריו הפילוסופיים, קצתם בשמם בלבד, ואחרים בציטוטים או בקטעים באורכים שונים שהשתמרו בהרקולנוס. בחיבורים אלה רב הסתום על הגלוי. הדעה המקובלת, שסגנונם, בניגוד גמור ללשון השירים, יבש ומשעמם – זכתה לאחרונה לביקורת והסתייגות. חיבוריו העמידוהו בשורה הראשונה של הפילוסופים בני זמנו. חיבור אחד, שזכה לדיונים מפורטים: הקטעים ששרדו בהרקולנוס מספרו של פילודמוס "על המלך הטוב לפי הומרוס", מעידים, אולי, על המשכיות בעניין המיוחד של בני גדרה בהומרוס.

תיאודורוס (Theodoros)

תיאודורוס הרטוריקן הביא תהילה לעירו גדרה בנוסף על השירה והפילוסופיה. הוא היה מורו של הקיסר טיבריוס, ויחד עם אפולודורוס איש פרגמון, מורו של אוגוסטוס, אחד משני הרטוריקנים רבי ההשפעה בקיסרות המוקדמת. בתקופה זו נחלקו כל הרטורים ברחבי הקיסרות ל"תיאודוראים" ו"אפולודוראים", לפי שהתייחסו בגישתם למורה זה או אחר. לענייננו ראוי לציון מיוחד צד נוסף של עיסוקיו של תיאודורוס: לבד מעיסוקו ברטוריקה, הוא כתב גם חיבורים בעלי אופי היסטורי.

ארבעת אנשי הרוח שנמנו עד כה נכרכו יחדיו בפסוק ידוע של סטרבו (טז, 758), המזכיר אותם כבניה המפורסמים של גדרה. שתי הדמויות הבאות מאוחרות לימיו של סטרבו.

הוא אבנימוס הגרדי. כבן דורו של ר' מאיר, היה מאוחר בכמאה וחמישים שנה לתיאודורוס. אוינומאוס, פילוסוף קיני, מוכר לנו בעיקר בשל פולמוסו של יוליאנוס קיסר, "הכופר", כמאתיים שנה אחריו, והוא היה אחד האינטלקטואלים היוונים היחידים הנזכרים בספרות חז"ל. מאזכורים אלה עולה, שהיחסים בין ר' מאיר ואבנימוס הגרדי היו ידידותיים וכללו דיונים בשאלות בעלות עניין משותף, כגון הוראה ותלמידים. כפילוסוף קיני, השתייך אוינומאוס לזרם, שנציגו הבולט היה מניפוס, ובדורו של אוינומאוס עצמו – לוקיאנוס מסמוסטה. ואולי קשרים אלה אינם מקריים גרידא. דבר אחד אשר עשוי להצביע על מסורת מקומית הוא הידיעה, שבין כתביו של אוינומאוס היה אחד "על הפילוסופיה לפי הומרוס". אין אנו יודעים דבר על החיבור, מלבד שמו ונושאו הנפוץ בכל זמן ובכל מקום בתרבות היוונית. עם זאת, דומה שלא מקרה הוא, כי שלושה מבני גדרה עסקו בהומרוס, והראשון מביניהם טען להיותו של הומרוס סורי.

ממקרהו של אוינומאוס ניתן אף ללמוד על דבר בעל השלכה רחבה יותר לענייננו: הוא ידוע לנו כמעט רק משום פולמוסו של יוליאנוס נגדו. המקור השני – אזכורו בספרות חז"ל – לא היה עומד בפני עצמו ולא היה מספיק לזיהויו. הכרתנו את אבנימוס הגרדי היא, אפוא, במידה רבה פרי המקרה. אפשר לתהות, מי ימנה את אותם אנשי רוח בני גדרה, שנעלמו מעינינו בשל העדר של מקרה מעין זה?

הרחבה הציבורית באקרופוליס של גדרה

אפסינס הרטוריקן בן המאה השלישית, הוא אחרון בני גדרה הנודעים. ספר לימוד לאמנות הנאום מפרי עטו השתמר בידינו בשלמות, והוא המאוחר ביותר מסוגו בספרות העתיקה. אפסינס היה מגדולי הנואמים של דורו, ואך מקרה הוא שאין בידינו ידיעות מפורטות על חייו ופועלו. פילוסטרטוס, מחבר הביוגרפיות של הסופיסטים, מזכירו בסוף חיבורו בין אלה שאין הוא כותב עליהם בשל ידידותו האישית עמם. על כל פנים, ניתן להסיק על פרסומו ומעמדו גם מן העובדה, שבימי הקיסר מקסימינוס זכה לכבוד החשוב של סמלי משרת הקונסול.

אין ספק שמעט ערים מחוץ למרכזי התרבות הראשונים במעלה, יכלו להתחרות ברשימה מעין זו, המשתרעת על פני חמש מאות שנים, הכוללת מגוון כה עשיר של הספרות היוונית. יתירה מזאת, בנוסף לדמויות אלה, הידועות היטב, ניתן לזהות בני גדרה אחרים, היכולים לתרום להבנת חיי התרבות של העיר. אנשי רוח כאלה שנסקרו כאן אינם צומחים בחלל ריק, אלא בסביבה חברתית ותרבותית ערה ופעילה, בראש ובראשונה במשפחותיהם. כך, למשל, ידוע שהסופיסטים באו לרוב ממשפחות מיוחסות ומשכילות. אין תימה, אפוא, שבנו של אפסינס, שכבר לא היה בן גדרה, היה נואם וסופיסט חשוב בזכות עצמו, ובנו, שנקרא אפסינס על שם סבו, היה רטור ידוע. אין זה מן הנמנע, שאיסודורוס, שנזכר כאביו של תיאודורוס איש גדרה על גבי כתובת שנמצאה באתונה לפני שנים לא רבות, היה ידוע אף בזכות עצמו. כתובות אחרות מוסרות לנו ידיעות מעטות ומקוטעות על בני גדרה שהיו, אולי, אומנים, או, אולי, אף יהודים בני גדרה שנדדו למרחקים.

בני גדרה בעולם הרחב

אף שידיעותינו מקוטעות ואקראיות כלשהו, אין ספק שאנשי הרוח מגדרה שנמנו לעיל, מעידים על עוצמת חיי התרבות של העיר והיקפם. מעניין שתהליכים כלליים ידועים של חיי הרוח בתקופה מוצאים את ביטויים בבני גדרה, כגון מעבר מרכז הכובד מן השירה אל הרטוריקה בתקופת הקיסרות ומשקלה הגדול של הפילוסופיה הקינית בימי הקיסרות המוקדמת.

הלך החשוב ביותר מדיוננו שייך לתחום ההיסטוריה התרבותית. בעולם ההלניסטי, ולאחר מכן בחלקה המזרחי דובר היוונית של הקיסרות הרומית, היה מתח מתמיד בין שתי מגמות שונות ומנוגדות: הפוליס, ולעומתו – העולם החדש, הגדול והרחב, הפתוח לתנועה, המאוחד בתרבותו ולבסוף גם בממשלו. מאבקי הכוח, התחרות הפוליטית וההתנגשויות הצבאיות בין הערים היווניות השונות, פינו עתה את מקומם והיו לנחלת העבר. את מקומם תפסה עתה תחרות בעלת אופי שונה, מתאימה לתנאי השלום הכללי, שבה כל עיר ניסתה לעלות על חברתה בפאר מבני הציבור שבה, בחגיגות ובתחרויות ספורט שנערכו בה, ובפרסומם למרחקים של בניה. סופיסט מפורסם די היה בו להוציא תהילת עירו בכל רחבי העולם ולהביא לה בשעת הצורך אף תועלת חומרית מרובה. המונח "מולדת", של איש הרוח, היה חשוב ביותר בתקופה זו: כשם שהעיר התגאתה בבניה, התגאו הבנים בעירם. ואולם, המהפכה שחלה

בעולם היווני עם כיבושיו של אלכסנדר, פרצה אופקים שלא שיערום. לא בכדי דיוגנס הקיניקן, בן דורו של אלכסנדר, היה הראשון שקרא לעצמו אזרח העולם. ערי המולדת היו, לעתים קרובות, קטנות ממידתם של אנשי הרוח בתקופה זו. רבים המשיכו את הנוהג, הידוע עוד מן התקופה הקלאסית, בה נדדו הסופיסטים מעיר לעיר והקהילו תלמידים בכל מקום ומקום. אחרים העדיפו להתיישב בעיר שקנתה לה שם של מרכז תרבותי, שהציעה אפשרויות חומריות ומקצועיות רבות. ניתן להתבונן בתופעה זו בגדרה. פרט לאחד, אנשיה המפורסמים לא התגוררו כל ימיהם בעיר מולדתם. מניפוס חי חלק מחייו בפונטוס, ואולי אף בתבי. מלאגרוס מעיד על עצמו שגדל בצור ובילה את זקנתו באי קוס. לא ברור אם חזר לגדרה ואיזה חלק מחייו חי בעיר מולדתו. אולם הוא לא התכחש לה, אלא התגאה בה והדגיש את מוצאו. אכן, המחמאה "אתונה דסוריה" היא, אולי, העדות הנאמנה ביותר של יחסו לעיר. כל הידוע לנו על נסיבות חייו מצוי בשלושת שיריו האוטוביוגרפיים. אין בידינו כל אפשרות לנחש מה היו הגורמים שבגינם עבר לצור ולאחר מכן לקוס.

פילודמוס הינו דוגמא נאה להזדמנויות שהיו פתוחות לפני אינטלקטואל יווני מן המזרח. אין ספק, שלולא עקר לרומא ובילה בה תקופת חיים ארוכה, לא היה מגיע להשפעה ולפרסום שנפלו בחלקו. זאת ועוד, הקשרים בין אנשי הרוח היווניים מן הערים השונות נבעו, במידה לא מועטה, מלימודים משותפים במרכזי התורה העיקריים של התקופה. כך למדים אנו, שמורו של פילודמוס באתונה היה זנון איש צידון. נראה שלא היה דבר יוצא דופן בכך, שכן גדרה ובן צידון נפגשו במרכז באתונה. תיאודורוס קשור אף הוא במרכזי תרבות חשובים. ככל הנראה בילה תקופה ממושכת ברומא, בה היה מורו של טיבריוס הצעיר. כתובת ההקדשה מאתונה מעידה על קשריו עם עיר זו. אף נאמר, שהעדיף להיקרא איש רודוס על פני איש גדרה. על אף מיעוט ידיעותינו, הצטיירה תמונה מסוימת של חיי הרוח היווניים בגדרה, ואנשי הרוח שיצאו ממנה אל רחבי העולם. גדרה היא רק עיר יוונית אחת מני רבות בארץ-ישראל, ואולי המפורסמת שבהן באישים שנולדו וחיו בה.

הבעה תודה: מאמר זה הוא תקציר ממאמר רב היקף מלווה באפאראט מדעי, שהופיע בקתדרה 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 3-16. אנו מודים למוסד יד בן צבי ולמנהל, צבי צמרת, על הרשות לפרסום המאמר.

נוצרים ונצרות בירדן

אלי שילר

ירדן אינה נזכרת כמעט בכתבי הקודש הנוצריים והיא לא נחשבת לחלק מארץ הקודש במובן המקובל. לא נתפתחו בה מקומות נערצים הקשורים לישו ולמפעלות השליחים או לאבות הכנסייה ולקדושים נוצריים. היא גם לא שימשה מוקד עליה לרגל (למעט אולי מקומות בודדים בתקופה הביזאנטית, כגון הר נבו). ספרות עולי הרגל אודותיה היא מועטה ואקראית ואינה נושאת אופי של התרפקות על המקומות קדושים הקשורים לראשית הנצרות או למחוללי הדת. יתר על כן, ברוב התקופות נחשבה עבר הירדן למקום מרוחק ומסוכן, המיושב באוכלוסיה נודית דלילה ועוינת, ורק נוסעים מעטים פקדוה. ספרות עולי רגל נוצרים לירדן איננה בנמצא כלל, וזאת בניגוד לספרות העשירה על ארץ-ישראל.

עם זאת, נוצרים מעטים הגיעו לירדן כבר בראשית הנצרות. כאשר פרץ המרד הגדול נגד הרומאים, נמלטה הקהילה הנוצרית מירושלים לעיר פלה (פחל) שבצפון ירדן, שנמנתה עם ערי הדקפוליס. גם לאחר שובה לירושלים בשנת 75 לסה"נ, נותרו נוצרים לא רבים בפלה (פחל) ובמקום התפתחה קהילה נוצרית – מהקדומות בירדן. הנצרות בירדן הגיעה לשיאה בתקופה הביזאנטית, אך עד לנצחונה הסופי היא התפשטה רק בערים, והתושבים מחוצה להן המשיכו להיות עובדי אלילים (על אף הצו של תאודוסיוס מסוף המאה הרביעית שאסר על עבודת אלילים). הישוב הכפרי בעבר הירדן קיבל את הנצרות רק לאחר תהליך ממושך והדרגתי, שהגיע לסיומו בראשית המאה החמישית. חדירת הנצרות לאזורים המרוחקים והחקלאיים נסתייעה לא אחת בתהליך הניצור שפשה בצבא הרומי. במקומות אחדים היו אלה מפקדי הצבא בעצמם שהקימו (במאה החמישית) כנסיות עבור הצבא על חשבונם! הן נבנו למשל בבסיסי הצבא בדרום: באדרוח – מחוץ למחנה ובלג'ין – בתוך חומות המבצר.

הכנסייה הראשונה בירדן, היא כנראה "כנסיית יוליאנוס" באום אל ג'מאל משנת 345, שהוקמה ליד בית קברות נוצרי, כעדות כתובת ההקדשה. במאה הרביעית התפשטה הנזירות בעיקר באזורי המדבריים שממזרח, הרחק מההערים ונודעה לה השפעה רבה.

במאה השישית ידעה ירדן תקופה של גידול ופריחה כלכלית חסרי תקדים והיתה בה אוכלוסיית קבע גדולה ויציבה. ירדן, הנמצאת בספר המדבר, היתה נתונה במרבית תולדותיה להתקפות נורדים, אך עתה, הדרכים שעברו בספר המדבר המזרחי היוו גם את גבולה המזרחי של האימפריה הביזאנטית, והשליטים ויוסטיניאנוס בראשם השקיעו מאמצים רבים בשכלולן ובהגנתן. תנאי השלום הממושכים ששררו באימפריה איפשרו את הרחבת ההתיישבות והאיצו את תהליך העיור ופריחת החקלאות. חיי השלווה והבטחון סייעו לדת החדשה להכות שורשים: נבנו כנסיות ומנזרים רבים, שעוטרו בעושר רב, לא רק בערים ובשובים המרכזיים, אלא גם באזורי הספר

המרוחקים. תופעה מפתיעה זו של הקמת הכנסיות וקפלות התפילה הרבות בירדן בישובים הקטנים – סיבותה טרם נתחווה: בריחב שבצפון נחשפו 8 כנסיות, בסמרה – 7 ובאום א־רסאס – 4. לא ברור אם היה זה מענה לשגשוג הכלכלי הפתאומי ולהתרחבות האוכלוסיה בתקופת יוסטיניאנוס, או שמא היה זה צורך ליטורגי כלשהו או תחרות בין התורמים.

תנאי התעבורה הנוחים והבטחון בדרכים עודדו את האמנים למסעות, והם חזרו עם רעיונות לעיטור הכנסיות באמצעות פסיפסים, שדוגמאות להם ראו באסיה הקטנה ובאנטיוכיה. התוצאות ניכרות יותר מכל ברצפות הפסיפס הרבות והמפוארות שאין להן אח ורע באזורנו, עד כי ירדן זכתה להיקרא "ארץ הפסיפסים". באזור מידבא אף נתפתחה אסכולה מיוחדת של אמנות הפסיפסים, שנמצאו לא רק במבני דת, אלא גם בוילות פרטיות. ועם זאת, אמנות הבנייה והאדריכלות בעבר הירדן בתקופה זו היו נחותים בהשוואה לאמנות העיטור ולא יצרו אדריכלות מקורית, כמו בצפון סוריה למשל.

בתקופה הביזאנטית, בדומה למקומות אחרים, הערים הנוצריות תפסו את מקומן של הערים האליליות והמקדשים פינו את מקומם לכנסיות. מהן שהוקדשו לאישים נודעים מהמקרא, כמו משה, אליהו וישעיהו, ורבות אחרות הוקדשו לדמויות מהברית החדשה וכן לקדושים, למרטירים נוצרים ולבישופים. בכנסיות אחדות נמצאו כתובות הקדשה הכתובות ברובן יוונית. הן מצביעות על התורמים, שהיו לעתים השליטים הביזאנטיים עצמם. מעניין לציין שאחדות מהכנסיות נבנו או שוקמו בתקופה הערבית הקדומה (האומיית) במאות השביעית והשמינית. אמנות הפסיפס המשיכה לשגשג בתקופה זו והיא נמצאה גם במסגדים ובארמונות מוסלמים, כגון בקוציר עמרה ואף בארמון הישאם. ממצאים אלו סותרים את הדעה המקובלת, שהפלישה המוסלמית המיטה באחת את הקץ על הנוצרים בארץ־ישראל במאות השביעית־שמינית.

התמורות שידעה ירדן מאז התקופה הביזאנטית היו מועטות יחסית. היה זה אזור שוליים חסר חשיבות בספר המדבר. האוכלוסיה התרדלה והיתה נוודית בעיקרה. לא התרחשו בה מלחמות ממושכות או ארועים חשובים במיוחד, ותהליך העיור והבנייה היו איטיים מאד (עד 1921). יש בכך כדי להסביר מדוע הכנסיות הביזאנטיות הרבות היטיבו להשתמר ולא סבלו מהרס מתמשך כמו בארץ־ישראל.

* * *

בסוף המאה השלישית נחלק האזור לשלוש פרובינקיות עצמאיות: פלסטינה פרימה באזור ירושלים, פלסטינה סקונדה שהשתרעה הצפון הגליל ובשטח הצפוני של ירדן דהיום, ופלסטינה טרציה שהשתרעה בדרום, באזור הנגב ואדום. בוועידת חלקדון בשנת 451 הבישופים של שלושת חלקי פלסטינה עברו מחסות הפטריארכיה של אנטיוכיה לזו של ירושלים, שהבישוף שלה ביקש הכרה כפטריארך.

במאה השישית האזורים הצפוניים שכללו את הערים פלה, גדרה, אבילה וקפיטוליאס שהיו מערי הדקפוליס, השתייכו לפלסטינה סקונדה שבירתה היתה סקיתופוליס־ניסה, היא בית שאן של היום. השטח שבמרכז עם הערים־ארכיבישופויות, שכללו את אמאטוס, ליויאס וגדרה שבפראיה, השתייכו לפלסטינה פרימה שבירתה היתה קיסריה מריטימה ולא ירושלים.

בשנת 106 לסה"נ ביטל טריאנוס את הממלכה הנבטית והפך אותה לפרובינקיה רומית. מתקופה זו מוצאים ברשימת הערים של פרובינקיה ערביה, שבירתה היתה בוצרה שבסוריה של היום, את הערים מידבא, חסבאן-חשבון, וערי הדקפוליס, כמו עמאן-פילדלפיה וגרסה-גרש. במאה השלישית, עם הרפורמות של דיוקליטיאנוס, הוא הוציא את פטרה מפרובינקיה ערביה וסיפח אותה לפלסטינה.

במאה השישית השתרעה ערביה מנחל ארנון ליד ים המלח עד לחורן. היא כללה את הערים מידבא, חסבאן-חשבון, פילדלפיה-עמאן, גרסה ואת השטחים שמדרום לבוצרה. מנקודת מבט כנסייתית ערים אלה השתייכו לארכיבישופויות, והיו תחת חסות הארכיבישוף של בוצרה.

הפלישת הפרסית בשנת 614 הותירה אחריה רבבות הרוגים מקרב הנוצרים. הנוצרים בסוריה ובעבר הירדן היו ברובם מונופיסיטים שסבלו מחוסר סובלנותם של הביזאנטים והם נכנעו לפרסים ללא כל התנגדות.

בשנת 628 ניצח הקיסר הרקליוס את הפרסים וכוון מחדש את השלטון הביזאנטי. בשנת 638 כבשו המוסלמים את ארץ-ישראל, עבר הירדן וסוריה. השלטון האומיי (660-750) היה סובלני כלפי הנוצרים. רעידת האדמה של ה-18 בינואר 746 גרמה להרס רב, שממנו סבלו רבות גם הכנסיות הנוצריות.

ירדן נפלה לידי הצלבנים ב-1099 ושלטונם נמשך עד למפלת חיטין ב-1187. לאחר הכיבוש הצלבני של ארץ-ישראל נתלדלה ירושלים מתושביה: המלך בלדווין הראשון פנה לנוצריי עבר הירדן והציע להם אדמות והזדמנויות כלכליות, אם יבואו לחיות בירושלים, ורבים נענו לו. היו אלה נוצרים דוברי ערבית מאזור מואב, שיושבו ברובע היהודי בירושלים, שנתרוקן מתושביו בעקבות הכיבוש הצלבני. הנוצרים באדום, לעומת זאת יושבו מסביב למצודה הצלבנית בשוכך (מונריאל).

הסניורה של עבר הירדן, שנקראה בפי הצלבנים "טרה טרנס יורדנס" – האדמות מעבר לירדן או "אולטר-ירדן" – עבר הירדן, היתה מהחשובות ביותר בממלכת ירושלים הצלבנית. במרכז עמדו מצודות כרך ושובך, שבהן התחוללו קרבות עקובים מדם ובהן אף נותרו השרידים הצלבנים החשובים ביותר בירדן.

השלטון הצלבני בעבר הירדן היווה טריז לרציפות השלטון המוסלמי, שכן עבר הירדן היתה בעלת חשיבות עליונה לאינטרסים המוסלמים: בה עברה הדרך מחאלב ודמשק בצפון אל מצרים בדרום, וכמוה גם דרך עולי הרגל למכה. אין תימה שהמוסלמים ניהלו קרבות מרים נגד הצלבנים באזור. אלו הגיעו לשיאם כאשר המלך הצלבני חסר המעצורים רנו משטיון, תקף ב-1181 שיירת עולי רגל מוסלמים למכה ושדד אותה וכך גם שיירה נוספת שהיתה בדרכה מקהיר. בעקבות זאת בטלו הסכמי שביתת הנשק עם הצלבנים וצלאח א-דין הכריז על מלחמת חורמה בנוצרים, שנסתיימה במפלתם בקרני חיטין ב-1187. ברם, שני המבצרים הגדולים בעבר הירדן סירבו להיכנע. המבצר של כרך נפל רק לאחר מצור של שנה ולאחריו נפלה גם שוכך.

בתקופה הממלוכית (1250-1516) שרר חוסר סדר באזור. שלטון התורכים בעבר הירדן (1516-1918) אופיין בירידה וניוון, והיא הפכה ברובה לארץ נוודים, שהיו במצב מלחמה תדיר בינם לבין עצמם. בתקופה העות'מאנית נמנו בירדן 1,617 נוצרים בלבד.

נצרות בעבר הירדן במאה ה-19

בתחילת המאה ה-19 היו בעבר הירדן רק 60,000 תושבים. בשנת 1838 נמנו 17,280 נוצרים יוונים אורתודוכסים ו-4,000 קתולים (4,141 בשנת 1949). כרך, שהנוצרים חיו בה למן המאה ה-16 ואילך, שלחה בשנת 1880 מאות מאנשיה למידבא כדי להקים אותה מחורבותיה ולהחזיק באתרים הנוצריים במקום.

באווירה השבטית ששררה אז, המיעוט הנוצרי חי בנפרד ולעתים כרת בריתות הגנה עם מנהיגים מוסלמים. כך היה הדבר עם המוסלמים המג'אליים בכרך, למשל. מבחינה דתית הנוצרים הללו ניטשו כמעט לגמרי על-ידי הפטריארכיה היוונית אורתודוכסית. הכמרים ששרתו בקהילה היו נשואים ולא עברו לימודים והכשרה לתפקידם. השתייכותם הדתית היתה חיצונית ומלווה באמונות תפלות ומושגים מחיי השבט, כמו אצל שכניהם המוסלמים. המוסלמים בכרך לא היו קיצונים, והם לקחו את התינוקות לטבילה במנזר על שם אלח'אדר (סט. ג'ורג') שבמקום, עם סנדקים נוצרים "כדי שיובטחו להם חיים ארוכים".

בשנת 1848 שלח הבישוף האנגליקני גובאט מטיפים לא-סאלט ולכרך, אך לא נחל שם הצלחה. בשנת 1866 נקרא המסיון הקתולי של שכם לא-סאלט. השליחות הוכתרה בהצלחה והוחל בהקמת מסיון קתולי במקום. בשנת 1893 הרשו התורכים להקים מחדש כפרים שנעזבו וחרבו. תחילה עזר השלטון למסיונרים, אך לאחר מכן קנאות דתית ודרישות לשוחד הפריעו להמשך התהליך. בין הנוצרים עצמם הפריעו יריבויות שבטיות, גם אם שבטים אחרים נעשו קתולים מלכיתים בעוד שהיריבים נעשו קתולים לטינים. לקראת סוף המאה ה-19 נאחזו הקתולים הלטינים והמלכיתים בירדן.

הנוצרים בירדן כיום

ככלל מצב הנוצרים בירדן טוב בהשוואה למצבם בארצות ערב השכנות. הם נהנים משוויון זכויות מלא וחופש דת מוחלט. יש להם יצוג בולט בבית הנבחרים, במינהל הבכיר ובמשרדי הממשלה, והם מעורים היטב בחיים הציבוריים. הם מצויים בכל קצות הקשת הפוליטית ואינם מהססים להביע את עמדותיהם.

רוב הנוצרים מרוכזים בערים ובמרכזי אוכלוסיה גדולים והם מצויים בכל שכבות החברה ומגזרי האוכלוסין, למעט בקרב האוכלוסיה הנוודית ומחנות הפליטים. רוב הנוצרים שייכים למעמד הבינוני, והם עוסקים בעיקר במסחר, בפקידות ובמקצועות חופשיים. חוסר היציבות הכלכלית והמדינית פוגע במיוחד באוכלוסיה הנוצרית בירדן, אשר בדומה לישראל, נמצאת בתהליך הגירה מתמשך. הפגיעה בולטת בעיקר בקהילות הקתוליות והארמניות ופחות ביוונים אורתודוכסים, שלהם קהילות ותיקות ומושרשות.

החוקה הירדנית (1952) מעניקה שוויון זכויות מלא לנוצרים (ולכל העדות האחרות) ואוסרת אפליה על רקע דתי. עם זאת, אין משרד או שר לענייני דתות והטיפול בנוצרים נעשה באמצעות משרד הפנים הירדני. הנוצרים בירדן אינם זוכים לתקציב או לסיוע כספי אחר (למעט הנחות מטעם העיריות לכנסיות ולמוסדותיהן בתשלומים העירוניים השוטפים ובמיסוי). הכנסיות מנהלות את ענייניהן הפנימיים בתחום האזרחי (חתונות וגירושין, דיני ירושה וכו') ללא התערבות המדינה.

היוונים האורתודוכסים הם העדה הגדולה בירדן ומונים למעלה מ-40 אלף

מאמינים. הרוב המכריע, לרבות הכמורה – בדומה לישראל – הם ערבים מקומיים ורק הבישופים והכמורה הבכירה הם יוונים. ברשותם כארבעים בתי ספר שבהם לומדים כ־5,000 תלמידים וכן מוסדות רווחה וסעד.

בירדן כ־1,500 ארמנים, החיים ברובם בעמאן. מספרם בשנים קודמות היה גבוה יותר, אך העדה נתונה לתהליך הגירה יותר משאר העדות הנוצריות.

הכנסייה הקתולית נחלקת למספר עדות. הגדולה שבהן היא היוונית-קתולית (המלכיתית) המונה כ־15 אלף מאמינים. הצלחת הכנסייה הקתולית בירדן, בניגוד לארצות אחרות במזרח התיכון, נובעת מהמאמצים הרבים והממושכים שכנסייה זו משקיעה בירדן ובראשם הפרנציסקנים. כ־90% מהכמורה הקתולית מורכבת מערבים (בעיקר פלשתינאים). בכנסייה היוונית קתולית רבים מנושאי המשרות הבכירות הם ערבים מקומיים, וזאת בניגוד לכנסייה היוונית אורתודוקסית.

הכנסייה האנגליקנית הגיעה לירדן ב־1860. העדה מונה כ־3,500 מאמינים, המרוכזים ברובם בצפון ירדן, בעמאן ובזרקא. בירדן כנסיות פרוטסטנטיות נוספות הפועלות בעיקר בתחומי הרווחה והסעד, ביניהן הלותרנים (הפועלים בעיקר בגדה המערבית), הבפטיסטים, הפעילים מצפון לעמאן ובעג'לון, במקום שיש ברשותם בית חולים ובית ספר לאחיות. לאדוונטיסטים שבע קהילות בירדן, מהן שתיים בעמאן.

מבחר אתרים ומקומות נוצריים בירדן

עמאן: אנו שומעים לראשונה על קהילה נוצרית בעמאן בסוף המאה השלישית. ידוע על כמה מתושבי העיר הנוצרים שמתו על קידוש דתם ברדיפות של דיוקלטיאנוס. במאה הרביעית כבר היתה קהילה נוצרית חשובה למדי בעמאן והבישופים שלה השתתפו במועצות הכנסייה בניקיה (325) ובחלקדון (451). בעיר היו שלוש כנסיות חשובות: כנסיית סט. אליאנוס, שהוקמה באקרופוליס (מאחורי המוזיאון) ושתיים בעמק. כנסיות נוספות, מהן מפוארות, נחשפו בשנים האחרונות בפרוורי עמאן. שרידי העיר הביזאנטית קבורים מתחת לעיר המודרנית. רוב הכנסיות שנחשפו עוטרו ברצפות פסיפס נאות, בסגנון הפסיפסים של אזור מידבא.

הרדיפות שהיו נחלת הנוצרים הראשונים משתקפות באגדה על "מערת שבעת הישנים" שסירבו להמיר את דתם ונמלטו על נפשם למערה מרוחקת וישנו בה שנת ישרים במשך 300 שנה (ראה אריאל, מס' 110-111, עמ' 38).

רוב הקהילות הנוצריות בירדן מרוכזות כיום בעמאן, שבה נמצאים מוסדותיהן העיקריים, כמו גם מרבית המאמינים.

מידבא: מידבא שימשה מרכז נוצרי חשוב בתקופה הביזאנטית, בעיקר במאות החמישית-שביעית, בעת שהוקמו בה מבני דת וכנסיות רבות, ששרידי כעשר מהן נחשפו בחפירות. בעיר היתה קהילה נוצרית חשובה ובישוף העיר, גאיאנוס, השתתף במועצת הכנסייה בחלקדון (451).

מפת מידבא המפורסמת נמצאת בכנסיית סט. ג'ורג'. איתור המפה במידבא קשור למעמדה הנוצרי של העיר, למיקומה בנתיב עולי הרגל להר נבו – בואכה ירושלים ולעובדה שמידבא היתה מרכז רב חשיבות לאמנות הפסיפסים. אמנות זו הגיע לשיאה במחצית השנייה של המאה השישית.

בשנים האחרונות נערכו בה חפירות נרחבות ובמקום נחנך פארק ארכיאולוגי הכולל כמה מהכנסיות היותר חשובות ואתרים נוספים שנחשפו ושומרו. מבין הכנסיות היותר ידועות נציין את כנסיית מרים, שבה נחשף הפסיפס הראשון במידבא (1887); כנסיית אליהו הנביא, שנחשפה לאחרונה מחדש, שבה נמצא אחד הפסיפסים היפים בירדן באולם היפולטוס.

ראוי לציין שמידבא היתה חרבה עד למאה הקודמת ויושבה רק ב-1880 על-ידי 2,000 נוצרים שהועברו אליה מכרך, בהשתדלות הקונסול הצרפתי והפטריארך הלטיני של ירושלים.

הר נבו: זהו אחד האתרים הנוצריים החשובים והידועים בירדן ואחד הנאים והמטופחים שבהם. זהו גם אחד ממוקדי הביקור החשובים לנוצרים בכל הדורות ומהיחידים בירדן שנזכרו תכופות בספרות עולי הרגל הנוצרים.

במקום נחשפו חמש כנסיות שהידועה שבהן היא כנסיית משה. הכנסיה בנויה במורד המערבי של הר נבו המשקיף על הבקעה ועל ארץ-ישראל המערבית. הכנסיה, המצטיינת בפסיפסיה המרהיבים משולבת במנזר, שהוא הגדול והמשוכלל ביותר בארץ-ישראל מהתקופה הביזאנטית. המנזר שנבנה תחילה לצורכי הנזירים המקומיים, הורחב ברבות השנים ונבנתה בו גם אכסניה לעולי רגל. האכסניה, הנמצאת בחלק המערבי, מתנשאת לגובה שתי קומות וצופה על הנוף המרהיב. עם רכישת האתר בידי הפרנציסקנים ב-1932, הורחב המנזר לשימוש המשלחות הארכיאולוגיות שחפרו באתר. כיום הוא משמש כעין בית אבות לנזירים הפרנציסקנים ויש בו גם מרכז תפילה לקהילות הנוצריות באזור.

מדרום לכנסיית משה, בח' מוחייט, נחשפו כנסיות נוספות, שהחשובה שבהן היא כנסיית הקדושים לוט ופרוקופיוס המצטיינת בפסיפסיה הנאים. הכנסיות האחרות במקום, אף שהן אינן גדולות במיוחד, מעוטרות בפסיפסים עשירים, עובדה המלמדת על רווחתה של האוכלוסיה הנוצרית המקומית בתקופה הביזאנטית, שנהנתה מזרם עולי הרגל לכנסיותיה.

גרש: כיוכל שנים לאחר הכרזת הנצרות כדת האימפריה על-ידי קונסטנטינוס (324), הגיעה הנצרות לגרש ורבים ממקדשיה הפכו בהדרגה לכנסיות, ומהן שנבנו מחדש מאבנים שפורקו ממקדשים.

במאה הרביעית יש עדות ראשונה על קיומה של קהילה נוצרית בגרש, שכן אנו שומעים על הבישופים מגרש שהשתתפו במועצות הכנסיה בפלוסיה (359) וחלקדון (451). בסוף המאה הרביעית אפיפניוס מזכיר את גרש ותושביה החוגגים אחת לשנה בחג האפיפניה את נס הפיכת המים לין. הטקס נערך ליד המזרקה בכנסיה הקדומה ביותר של גרש, היא הקתדרלה שמדרום למקדש ארטמיס.

בגרש נמצאו קרוב לעשרים כנסיות, המעידות על התפקיד שמילאה הדת הנוצרית בחיי התושבים. רוב הכנסיות הוקמו במאות החמישית ובעיקר השישית, בימיו של יוסטיניאנוס, שאז ידעה העיר תנופה מחודשת. על אופיין של הכנסיות מעיד חוקר האדריכלות קרוטהיימר: "הכנסיות בגרש מרשימות במיוחד במספרן, בגודלן ובאופיין המיוחד, שלפיו הן מאחדות מספר מבנים למכלול אחד". הכנסיה האחרונה הוקמה בגרש ב-611 והוקדשה לבישוף גנסיוס.

עם הפלישה הפרסית (614) והכיבוש המוסלמי נפגע מעמדה של גרש, אך הקהילה הנוצרית המשיכה להתקיים. הח'ליף המוסלמי הקנאי יאזיד השני (24-719), הורה להרוס את כל הצלמים והפסלים בתחום שלטונו: דמויות אדם ובעלי חיים שעיטרו את הכנסיות הושחתו. לעומת זאת, עיטורים אחרים, לרבות כתובות, נשתמרו היטב. בעיקר נהרסו רצפות הפסיפס של הכנסיות, כמו זו שבכנסיית יוחנן המטביל. התיקונים המאולתרים מעידים, שהנוצרים בגרש ידעו ימים טובים יותר.

אום א-רסאס: במקום היה ישוב נוצרי מושרש ומשגשג, כעדות הכנסיות המפוארות שנתגלו במקום, שרצפותיהן עוטרו בפסיפסים מרהיבים. הידוע שבהם הוא הפסיפס מכנסיית סטפנוס, הנמצאת במרכז המכלול. הפסיפס, המצוי ברצפת אולם התווך של הכנסייה, מתאר עשר ערים בעבר הירדן, בארץ-ישראל ובמצרים. הפסיפס המתוארך בוודאות באמצעות כתובות למאה השמינית, "הוא אחד התגליות הארכיאולוגיות החשובות ביותר בירדן מאז גילוי מפת מידבא" (פיצ'רילו). התאריך המאוחר מצביע על שגשוגה של הקהילה הנוצרית תחת השלטון המוסלמי ומחייב הערכה מחודשת של הדעה שהיתה המקובלת, שהכיבוש המוסלמי המיט את הקץ על האוכלוסייה הנוצרית ותרבותה.

פחל-פלה: נוצרים הגיעו לפלה-פחל עוד מראשית הנצרות. לפי הגיסיפוס שחי במאה השנייה לסה"נ, בראשם עמד יעקב הצעיר, אחי ישו. עם פרוץ המרד היהודי נגד רומא בשנת 66 הוא הוביל את הנוצרים הראשונים מירושלים אל מקום מבטחים בעבר הירדן, לפלה, מערי הדקפוליס. לא ברור במדויק מתי חזרו הנוצרים לירושלים. ההשערה היא שזה קרה בשנת 75 לסה"נ, כיוון שמספר נוצרים (נצרנים) בנו אז בית כנסת על הר ציון. אך גם אם אנשי הקהילה הנוצרית חזרו לירושלים, הרי שהיו כאלה שנשארו בפלה-פחל.

במאה השנייה לסה"נ נולד בפלה הסופר הנוצרי אריסטון. אוריגנס בחיבורו "נגד קלסוס" מזכיר אותו בכתביו בוויכוח בין יאסון ופאפיסקוס לגבי ישו. בוועידת חלקדון (שנת 451) לקח חלק הבישוף של פלה-פחל, זבנוס.

בוועידת ירושלים (בשנת 518), שגינתה את סברוס מאנטיוכיה, השתתף גם הבישוף פאולוס מפלה.

הקיסר יוסטיניאנוס לפי עצתו של סט. סבאס, האציל סמכויות לזכריה, הבישוף של פלה, ולבישוף אשקלון אנטוניוס, כדי שיעריכו את הנזק למקומות הקדושים לאחר מרד השומרונים בשנת 529. הבישוף זכריה השתתף גם בוועידת ירושלים בשנת 536, זאת, על פי קיריליוס מסקיתופוליס, שכתב על חייו של סט. סבאס.

עוד לפני החפירות שנערכו בפחל, אפשר היה לראות על פני השטח חורבות של שתי כנסיות גדולות. בחפירות האחרונות שהשתרעו גם על החלק המזרחי של האתר, נמצאה כנסייה נוספת וכנסייה רביעית לצד ההר, ממזרחו.

עבר הירדן ואתריה במקורות המוסלמיים

קרב הירמוך

בלאד'רי (869): מספרים שהרקליוס גייס צבא נוצרי גדול מקרב תושבי סוריה, אלג'זירה וארמניה. הם מנו כמאתיים אלף לוחמים ובראשם מפקד ממקורביו של הרקליוס. הוא מסר את הפיקוד על חיל החלוץ לנוצרים ע'סאנים מסוריה וממקומות אחרים. המוסלמים ריכזו את כוחותיהם ועלו על הנוצרים. המלחמה, שהתרחשה באזור הירמוך, היתה קשה ועקובה מדם. המוסלמים מנו כשמונים אלף לוחמים. לאחר שנודע להרקליוס על גודל המפלה שהנחילו המוסלמים לצבאו, הוא נמלט מאנטיוכיה לקונסטנטינופול...

יעקובי (891): לאחר שאסף את צבאו, חנה אבו עוביידה בירמוך... הוא מינה את ח'אלד בן אלווליד לעמוד בראש כוח החלוץ שלו. הלה תקף את הכופרים... בקרב עז. אחר כך הצטרפו אליו כוחותיו של אבו עוביידה. היה זה קרב בעל חשיבות מכרעת. נוצרים רבים נפלו במלחמה זו והאל נתן את הנצחון בידי המוסלמים (שנת 636). הירמוך... הנמצא בקצה הע'זר, מתנקז לירדן עד לים המלח. בירמוך התחולל קרב בין המוסלמים לנוצרים בימי אבו בכר. ח'אלד הגיע לסוריה לעזרת המוסלמים. הוא מצא אותם לוחמים נגד הנוצרים לסרוגין. בראש כל אחד מצבאות המוסלמים היה מפקד משלו: אבו עוביידה, יזיד בן אבו סופיאן, שורחביל בן חסנה, ועמר בן אלעאץ. "היום הוא יום האלוהים", אמר להם ח'אלד, "אל לכם להקל ראש ולנהוג בקלות דעת. היו דבקים במשימתכם ושימו מבטחכם באל. זהו יום הרה גורל! אל לכם להילחם בנפרד נגד הנוצרים הערוכים היטב... צייתו לפקודות מנהיגיכם... נודע לי שעניינים שבחומר מפלגים אתכם. נחליף, אפוא, את הפיקוד. אחד מאתנו יהיה מפקד היום, השני מחר, השלישי מחרתיים. בצורה זו כל אחד יהיה מפקד בתורו. היום תתנו לי להוליך אתכם". הם הסכימו למסור לו את הפיקוד, שכן ראו בכך את אחד השלבים במערכה. ברם, הם נחלו נצחון גדול באותו יום הודות לח'אלד. אחר כך הגיע שליח שבישר שאבו בכר מת ועומר נתמנה תחתיו כח'ליף. אבו עוביידה מונה שליט על כל סוריה ואילו ח'אלד הודח. ח'אלד לקח את המכתב מהשליח והסתירו, ונמנע מלמסור את דבריו, כדי שהחדשות לא יופצו בין כוחותיו, מחשש לתחושת רפיון בקרבם. זאת, עד שאלוהים פיזר את הכופרים אשר לפי המסופר, למעלה ממאה אלף מהם נהרגו בקרבות. ח'אלד נכנס עתה לאבו עוביידה ובירכו על מינויו. היה זה אחד הנצחונות המזהירים ביותר של המוסלמים, וציון דרך לנצחונות הבאים. הנוצרים, ששמו את כל ייבם בקרב זה ובטחו בנצחונם, נתקפו בחרדה וביאוש בעקבות מפלתם.

קרב פחל

בלאד'רי (869): קרב פחל... התרחש חמישה חודשים לאחר ימי הח'ליף עומר בן כיתב. אנשי פחל התבצרו בכפרם. המוסלמים צרו עליהם עד שהתושבים ביקשו לכרות עמם ברית שלום, והיו נכונים לשלם מס גולגולת ומסים עבור אדמותיהם. תמורת זאת הובטחו להם שלומם ורכושם, וכי חומות העיר לא ייהרסו. בראש הסכם זה עמד אבו עוביידה אבן אל ג'רח.

יאקות (1225): בפחל... התחולל קרב בין המוסלמים לנוצרים. יום פחל נזכר בדברי ימי הכיבוש המוסלמי. השם פחל הוא זר ואינו ידוע בלשונות הערביות. בקרב זה נהרגו שמונים אלף נוצרים, והוא התחולל שנה לאחר כיבוש דמשק.

קרב אג'נאדין

בלאד'רי (869): יום אג'נאדין חל לאחר קרב אג'נאדין, שבו השתתפו כמאה אלף נוצרים. הרקליוס שלח כוח עצום והאחרים גויסו בסביבה. המוסלמים היכום שוק על ירך. ח'אלד בן ואליד נחל באותו יום נצחון גדול. היה זה בשנת 683.

יעקובי (891): אומרים שח'אלד צעד במדבר שמונה ימים עד שחבר לצבא בסוריה. המוסלמים כבשו אז את בוצרה, פחל ואג'נאדין. קרבות קשים במיוחד התחוללו באג'נאדין. אלוהים גרם לנוצרים לנוס ויד המוסלמים היתה על העליונה. ח'אלד התקדם לחורן והגיע לבוצרה, במקום שערך נגדם קרב. אחר כך נעתר להצעתם לכרות ברית שלום. אחר כך שב לאג'נאדין, במקום שניטש קרב עז, שבמהלכו הכופרים נפוצו לכל עבר (שבת, שנת 634).

יאקות (1225): אג'נאדין היא מקום ידוע בסוריה, בחלק של ארץ-ישראל. ...אג'נאדין קשורה לרמלה באזור בית גוברין. כאן היה קרב ידוע בין הנוצרים למוסלמים. כותבי דברי הימים מעידים על מאה אלף נוצרים שרובם נשלחו על-ידי הרקליוס והיתר גויסו בסביבה. הנוצרים ניהלו קרב עיקש נגד המוסלמים, אך אלוהים הפיצם לכל עבר, והמוסלמים הרגו רבים מהם. חלק מהמוסלמים מתו מות קדושים... החדשות הגיעו לאוזניו של הרקליוס, שנתמלא פחד ונמלט לאנטיוכיה. הערה: המקורות באשר למקום הקרב סותרים. כיום נוטים החוקרים לזהות את אג'נאדין באזור הגלעד.

עג'לון

א'דימשקי (1300): בעג'לון מצודה נאה ובלתי נגישה. יש בה מים זורמים, פירות רבים ומקורות קיום בשפע. המצודה נמצאת במקום גבוה והיא נראית למרחקים. **אבו אלפידא (1321):** עג'לון הינה מבצר. סביבתה מכונה באוטה. המבצר רחוק מהעיר כמטחוי מהלך סוס. המצודה והעיר נמצאות ממול לבין שאן. המצודה של עג'לון מפורסמת ובלתי נגישה, ורואים אותה מבית שאן. לרשותה גנים ומקורות מים... המבצר הוא מאוחר ונבנה בידי עז א'דין אוסאמה, אחד האמירים החשובים של צלאח א'דין.

אבן בטוטה (1335): ...לאחר מכן פניתי לעג'לון, עיר נאה ולה שווקים ומצודה חשובה. העיר היא על-יד נחל שמימיו מתוקים.

קלקשנדי (1418): זוהי מצודה בנויה על הר, שנקראת בשם אפיף. המצודה שולטת על עמק הירדן. היא הוקמה בתקופה מאוחרת בידי עז א'דין אוסאמה, אחד מהאמירים

החשובים של צלאח א־דין ב־1184. לפי המסופר, במקום היה לפניו תא התבודדות שבו התגורר נזיר בשם עג'לון, ומכאן מקור השם. מספרים כי אף שהמצודה איננה גדולה, היא בעלת חשיבות רבה, מבוצרת היטב ובלתי נגישה.

עמאן

מוקדסי (985): מחוז עמאן שבגבול המדבר, עשיר בכפרים ובשדות מעובדים. הוא נמצא במחוז בלקא, המשופע בחיטה, בצאן ובבקר. באזור מצויים נחלים רבים וטחנות קמח המונעות בכוח המים. בעמאן מסגד נאה מרוצף פסיפסים, בסמוך לשוק. נאמר לנו שהוא דומה למסגד במכה. מצודת גולית (ג'לוד) שולטת עליה ממרום ההר (האקרופוליס). במקום מראים את קבר אוריה החיתי, ועליו בנוי מסגד. בעמאן מראים את התיאטרון של שלמה המלך.

מחיר המצרכים בעמאן נמוך ופירותיה רבים, אך תושביה הם פשוטי עם. הדרכים המוליכות אליה אינן נוחות.

הראווי (1173): בעמק הנקרא עמאן, מצויים שרידים קדומים... אומרים שהיא עיר הענקים. אללה הוא היודע.

אבו אלפידא (1321): עמאן היא עיר דלה, שחרבה כבר לפני בוא האסלאם. היא נזכרת בקשר לבני ישראל. עמאן נמצאת במחוז רחב ידיים. למרגלותיה עובר נחל זרקא, הנמצא בנתיב עולי הרגל מסוריה. עמאן נמצאת ממערב לזרקא ומצפון לבריכת זיזא, במרחק כמה ק"מ. עמאן היא חלק מבלקא. במקום מצויים מונומנטים גדולים, וכן עצי אלה ועצים אחרים. היא מוקפת שדות מעובדים, אדמתה פורייה מאד ונוחה לעיבוד. לפי המסופר העיר הוקמה בידי [צאצאי] לוט.

צוער

אבן חוקל (978): זוהי עיר בעלת אקלים חם. לה פירות עם גלעינים, והיא נמצאת על שפת המדבר. לה נכסים רבים וכמויות גדולות של אינדיגו, שאיכותו פחותה מזה של כאבול.

תושבי צוער עוסקים במסחר ער ולה שוק הומה. בצוער סוג של תמרים, המתחילים להבשיל עתה. מימי לא ראיתי סוג נדיר או איכותי יותר, לא בעירק ולא במקום אחר. צבע התמרים כמו זה של כרכום. נעשה שימוש בכל חלקי התמר...

מוקדסי (985): תושב ירושלים כתב פעם לקרוביו: "מצוער בעולם של מטה לירושלים בגן עדן של מעלה". זוהי ארץ הממיתה את מבקריה. מימיה רעים מאד. המבקש לפגוש את מלאך המוות, שיסע לשם, ומובטח לו שיבוא על מבוקשו. אינני מכיר עוד מקום דומה לו בכל ארצות האסלאם. ראיתי הרבה אזורים מוכים, אך מימי לא ראיתי מקום מקולל מעין זה. תושביה שחורים ועבי בשר. המים במקום חמים. זהו הגהינום בהתגלמותו. מצד שני, זוהי "בצרה הקטנה"; מסחרה הומה ושכרו בצידו. העיר נמצאת על שפת האגם. שעריה חרבו במהפכת סדום ועמורה, אך היא ניצלה מהרס, שכן תושביה לא היו כה רעי מעללים. העיר נמצאת קרוב להרים.

יאקות (1225): צוער הוא כפר באזור ההר של סוריה... מקור השם צוער הוא בבתו של לוט שישבה בו. צוער נמצאת ליד האגם המסריח, בעמק... בין צוער לירושלים שלושה ימי הליכה. הכפר נמצא מצד של חג'אז, ובו שדות מעובדים... אבן אל עבאס מעיד:

לאחר שאנשי לוט נספו, הוא יצא בלוויית שתי בנותיו בכיוון סוריה. הבכורה בין הבנות, רובה, מתה ונקברה ליד מעיין שהיה במקום, שנקרא על שמה: רובה. אחר כך מתה הבת הצעירה, צוער שמה, והיא נטמנה ליד המעיין שקיבל את שמה: צוער. צוער נמצאת בעמק מוכה ומזיק לבריאות, שהוא הגרוע בכל האזור. התושבים נשארים שם אך ורק בגלל שזוהי מולדתם. לעתים פורצות מגפות הממיתות את כולם או את רובם. אלוזיר אלאכרם סיפר לי, ששנה אחת המגפה השתוללה עד כי רוב התושבים נספו. היה שם בית אחד שבו התגוררו למעלה מעשר נפשות. כולן נספו, ורק אדם אחד נותר לפליטה. יום אחד, בשובו מבית הקברות במצב רוח קודר מרוב בדידות, הוא ישב לו על ספסל, הרהר רגע ונשא עיניו השמימה: "אלוהים", אמר, "הוד מעלתך, אם תמשיך לנהוג כך, תמית את כולם תוך זמן קצר ותמצא עצמך לבד על כס מלכותך".

קאזוויני (1308): צוער הוא כפר הנמצא בקצה האגם המסריח, במרחק שלושה ימי הליכה מירושלים. צוער היה שם בתו של לוט שהגיע לכאן, ולכן הוא נושא את שמה. הכפר נמצא בעמק רע, מזיק לבריאות, הגרוע שבמקום. שנים מסוימות מתחוללת שם מגפה שממיתה את רוב התושבים. במקום נמצא מעיין צוער שיתייבש באחרית הימים, והעלמות המעיין תהיה אחד הסימנים לכך שיום הדין הולך וקרוב. לפי אלבדרי, צוער הורגת את הזרים. מי שמלאך המוות מתמהמה לפגוש אותו, יוכל למצאו שם, יושב וממתין לו. התושבים כהי עור וגסים. המים חמים, האוויר שטני. אך זוהי "בצרה קטנה" ומתקיים בה מסחר פורח. היא היחידה שנותרה מערי לוט לאחר שניצלה, שכן תושביה לא היו מושחתים.

כרך

יאקות (1225): זהו שמו של מבצר מוגן היטב בגבול סוריה, ובאזור בלקא, בהרים. כרך נמצאת בין אילה לירושלים, ושוכנת בצלע הר גבוה מוקף גאיות, מלבד בכיוון הכניסה אליה (ממזרח).

אבן אלאתייר (1232): רנו משטיון יצא בראש כוח צבאי לבוצרה, לתקוף את עולי הרגל, כדי למנוע מהם לעשות את דרכם (למכה). הם (הצלבנים) ניסו למנוע מכוחות מצריים לחבור לצלאח א־דין. צלאח א־דין פנה, על כן, לבוצרה, כדי לחסום את דרכו של רנו משטיון. לאחר שנודע (לרנו) שצלאח א־דין נמצא בגבולות ארצו, הוא ביטל את תכניותיו. צלאח א־דין יצא לכרך וערך שם את כוחותיו כנגד אזור כרך, שובך ומקומות אחרים. כוחותיו זרו הרס באזור וגרמו לשריפות, למעשי שוד ולחורבן, והנסיך הצלבני הנצור, לא היה מסוגל להגן על ארצו.

א־דימשקי (1300): כרך היא מצודה בלתי ניתנת לכיבוש, השוכנת בפסגת הר. החפיר מסביב עשוי מגאיות עמוקים מאד. מספרים שבמקורו היה זה מנזר נוצרי שהוסב למבצר.

אבו אלפידא (1321): כרך היא עיר מפורסמת ולה מצודה הבנויה על מקום נישא, וביצוריה הם מהמוגנים ביותר בסוריה ואינם ניתנים לכיבוש. במרחק מה משם נמצאת מותא, במקום שמראים את קברו של ג'עפר א־טאייר ומרעיו. לרגלי כרך ישנו עמק שבו נמצאת בריכה, גנים ופירות באיכות מעולה, ובהם משמשים, רימונים, אגסים ועוד. **אל עומרי (1347):** היא ידועה בשם כרך א־שובך... כרך היא מעוז האסלאם, מקום

מקלטה ושלומה. היא הוקמה בידי אלעאדל אבן איוב, שקוממה מחורבותיה, והרחיב את חומותיה. במקור היה זה מנזר נוצרי. הנוצרים בנו אוניות והביאו אותן לים סוף, כדי לתקוף את חג'אז. אך אלוהים הביא לנפילתם הודות לצלאח א-דין ומאמציו של אלעאדל. ובאופן זה הם נתפסו. בפקודתו של צלאח א-דין הם נלקחו לנמל עקבה והומתו, במקום ששוחטים את קורבנות עולי הרגל.

המבצר שימש מקום מפלט בעת סכנה והשליטים אף הפקידו בו את אוצרותיהם. הם הותירו את בניהם למלוך תחתם. כעת שייכת שובך לשליט כרך. אך המצודה פונתה מיושביה ודלתותיה ננעלו. צורת הפרובינציה נשמרה ושליטה מתמנה ישירות על-ידי הסולטאן, אך הוא כפוף למושל כרך, שבה יושב שליט, המטיל את מרותו על כל המחוז. לעתים מחוז זה כולל גם את בלקא (כיום בלקא שייכת למחוז דמשק ולא לכרך).

קלקשנדי (1418): היא נקראת כרך א-שובך, שכן הן נמצאות זו ליד זו. העיר איננה קדומה. היה זה מנזר, שיושב על-ידי נזירים, שהתרבו במשך הזמן והקימו במקום מבנים. והנוצרים מהאזור נהו למקום בעקבותיהם כדי להתגורר עמם, ועבורם הוקמו במקום שווקים שהצטיינו בשפע מוצרים. גם הצלבנים התגוררו במקום והקיפוהו בחומות. ועל-ידי כך הפכה כרך לעיר גדולה. אחר כך הם בנו במקום מצודה שהוגנה היטב והפכה לאחד המבצרים המוגנים והחשובים ביותר. הצלבנים שלטו בכרך עד לכיבושה בידי צלאח א-דין, באמצעות אחיו עאדל אבו בכר.

הצלבנים בנו צי, נשאוהו [ביבשה על גבי גמלים] לים סוף, כדי להגיע לחג'אז לפי התכניות שרקמו. אך אלוהים הפילם בידי צלאח א-דין ואלעאדל. הם נישבו והובלו למינה שבסמוך לג'ארת אל עקבה, במקום שעולי הרגל שוחטים את הקורבנות. מאז העיר נמצאת תחת שלטון מוסלמי. שליטי המוסלמים הפכוה למעוז ולמקום מפלט עבורם ולאוצרותיהם. השלטון במקום עבר מאב לבן והקפידו לטפחו לכל צרה שתבוא. האזור מצטיין בפוריותו. בעמק ישנם בריכה וגנים רבים המצטיינים בפירותיהם.

א-ט'אקרי (1467): ...זוהי עיר מבוצרת, אחד ממבצרי האסלאם. מצודה שאין שניה לה בארצות האסלאם, ואף לא בארצות אחרות. המצודה, הידועה כ"מצודת העורב", לא נכבשה מעולם. רק צלאח א-דין הכניעה, לאחר שכבש את ירושלים ב-1187. כרך נשלטה בידי רנו משטיון, שתקף את עולי הרגל בדרכם למכה.

כך ניתן לסכם את השתלשלות הארועים הארוכה: הנסיך הצלבני בראש כוחותיו תיגבר את צבאות הכופרים בקרב חיטין. אך אלוהים העניק נצחון למאמינים, הביס את הכופרים... ונתן בידי צלאח א-דין את השליטה על כל מלכי הכופרים וביניהם הנסיך רנו משטיון, שליט כרך. וכך התאפשר כיבושה.

שובך, לעומת זאת, נותרה עוד זמן מה בידי הצלבנים, עד שנפלה בשל סיבה שלא תאמן: התערבות אמו של רנו אונפרי למען בנה, היא שהובילה לכיבוש המקום.

שני המבצרים (כרך ושובך) נכבשו ורנו משטיון הומת. שובך, אף היא מקום מוגן היטב, צורפה לכרך... באזור מצויים כפרים רבים ומחוזות. הדרך המוליכה לשם קשה ורצופה במקומות מבודדים, עם מים מועטים, באופן שאם מישהו שולט על אחת מהדרכים הללו, הוא מסוגל למנוע מעבר ממאה רוכבים. בין מקומות העליה לרגל והאתרים הקדושים הנמצאים שם, ראוי להזכיר את מקום קבורתו של ג'עפר א-טייאר, שהוא מקום יראה שמביאים אליו מנחות; ולאחריו קברו של זיאד בן חאריט'ה ושל

עבדאללה בן רואחה, וזאיד בן ארקם. והמקום שבו ביקר, לפי המסופר, האימאם עלי ומקומות נוספים.

מותא

מוקדסי (985): מותא נמנית עם הכפרים שבמואב. במקום נמצא קברם של ג'עפר א-טאייר ועבדאללה בן רואחה.

אל בכרי (1094): ...כאן שליח אלוהים שיגר את יחידות המשלוח בשנת 629 ובראשם שליחו זיאד בן חארית'ה, ואמר לו: "אם זיאד ייהרג, ג'עפר אבן טאליב יבוא במקומו; אם ג'עפר יפול, עבדאללה אבן רואחה יתפוס את מקומו". כולם היו אמורים ליפול כפי שחזה. הוא יצא בו ביום, בצהריים, עם פנים עצובות.

יעקובי (1275): מותא היתה אחד מהכפרים במחוז בלקא, בגבול סוריה, על גב ההר. אומרים שבמקום מייצרים חרבות. מכאן באה, לפי המסופר, חרבו של מסרפיה.

מותא נמצאת במרחק 12 מילין מצפון לאד'רוח. במקום נמצא קברו של ג'עפר אבן אבו טאליב. הנביא שלח לשם כוח צבאי בשנת 629, ובראשו זיאד אבן חארית'ה, שליחו, ואמר להם: "אם זיאד ימות, ג'עפר אבו טאליב יתפוס את מקומו, ואם יפול, עבדאללה אבן רואחה יתפוס את מקומו". ואז הם יצאו למערכה.

כאשר הגיעו לתחום בלקא, הם פגשו בכוחות הנוצרים מונהגים בידי הרקליוס. כאשר הכוח הערבי היה בבלקא בכפר מסריף, התקרב האויב. המוסלמים התרכזו במותא, ושם נפגשו הכוחות. הנוצרים ריכזו כוח עצום. זיאד לחם עד שנפל בקרב, ואז ג'עפר נקרא אל הדגל ולחם עד מותו. גורלו של עבדאללה אבן רואחה היה דומה, ואז האנשים הסתופפו מסביב לח'אליד אבן אלואליד. הוא נסוג יחד עמם עד שהגיעו למדינה. כאשר ראוהו תושבי מדינה, הילדים השליכו עליו עפר ואמרו: "פחדנים, נטשתם את דרכו של האלוהים". והנביא אמר: "הם אינם פחדנים, אלא כאלה שממלאים את מצוות האל".

מחבר המרציד (1300): ...במקום נמצאים קבריהם של ג'עפר אבן אבו טאליב וזיאד אבן חארית'ה ועבדאללה בן רואחה, ועל כל אחד ואחד מהם בנוי בניין קבר.

שובך

קלקשנדי (1418): זוהי עיירה... עם תעלות מים, גנים, עצים ופירות שונים. לפי אל עזוי, במקום מצודה בנויה מאבנים לבנות על גבעה לבנה. זוהי גבעה נישאת השולטת על הערבה ממזרחה. שני מעיינות פורצים מתחת למצודה, האחד מימין, והאחר משמאל... המעיינות מגיעים לעיירה, והתושבים משתמשים במימיהם לשתיה ולהשקיית הגינות. שובך היתה בידי הצלבנים יחד עם כרך. היא נכבשה שוב יחד עמה. צלאח א-דין נתן אותה, ביחד עם כרך, לאחיו אלעאדל, והלה מסרה לבנו, אל מועט'ם עיסא. מועט'ם עיסא שמר על האזור במסירות ונטע עצים שונים בשובך, עד כי דמתה בגניה ובנחליה לדמשק, ואפילו עלתה על דמשק באיכות מימיה.

מעאן

מעאן היא עיר קטנה בגבול המדבר, המיושבת על-ידי בני אומאיה ובעלי בריתם. היא משמשת כמצודה בחבל אדום.

יעקובי (874): מעאן נמצאת בקצה סוריה אל מול חג'אז... הנביא שיגר צבא למותא. הצבא המשיך בדרכו עד הגיעו למעאן במקום שחנה. הם ביקשו לכתוב לנביא בקשר לצבא שהתרכז שם בערך מאתיים אלף נוצרים ומוסלמים. אך עבדאללה אבן ראוואה מנע זאת מהם באומרו: "או שניפול בקרב או שניפול על חרבנו".

אבן חוקל (978): זוהי עיר קטנה בגבול המדבר, ותושביה הם בני אומאיה. הם מקבלים בסבר פנים יפות את הנוסעים העוברים דרכה. זוהי עיר של בני שועיב.

בכרי (1094): מעאן היא מבצר גדול בארץ-ישראל, מהלך חמישה ימים מדמשק על הדרך המוליכה למכה.

מחבר המרציר (1300): מעאן היא עיר קטנה בספר המדבר. היא נוסדה בידי קבוצה של בני אומאיה, שמאוחר יותר נטשוה. היא משמשת כיום תחנה בדרך עולי הרגל. במקום נערך עבורם שוק בבואם ובצאתם.

אבו אלפידא (1321): בין המקומות היותר ידועים באזור זה נמצאת מעאן. לפי עדותו של אבן חוקל, מעאן היא עיר קטנה, שתושביה הם מבני אומאיה ובעלי בריתם. זוהי מצודה בארץ אדום. כיום היא חרבה ואין בה נפש חיה.

ואדי מוסה (בקעת משה)

יאקות (1225): ...זוהי בקעה נאה משופעת בכרמי זית, הנקראת ואדי מוסה, שכן בצאת משה ממדבר א־תיה, בראש בני ישראל, הם נשאו עמם את האבן שאלוהים מזכיר בקוראן. אבן זו נשא עמו משה, וכאשר חנה במקום אחר, הניחה על הקרקע. במקום פרצו 12 מעיינות, שחילקו מים ל-12 השבטים, באופן שכל שבט ידע את מקור מימיו. לאחר שחש שקיצו קרב, נטל משה את האבן וקבע אותה בהרים הסמוכים. במקום בוקעים 12 מעיינות המחלקים את המים ל-12 ערים, שבכל אחת מהן מתגורר אחד משבטי ישראל. אחר כך מת משה אך האבן נותרה ללא שינוי.

א־ט'אהרי (1467): ...הקאדי אבו אלחסן עלי בן יוסוף מעיד, שראה אבן זו, שגודלה כגודל ראש תיש, ובכל אזור ההרים אין אבן שתדמה לה.

הבעת תודה: הננו מודים בזאת לד"ר יוסי דרורי, ראש החוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר אילן, שעבר על כתב היד, העיר והעמיד דברים על דיוקם.

לקורות מסילת הברזל החג'אזית בירדן

פנחס פיק

באביב 1900 הכריז הסולטאן על בניית מסילת עולי הרגל מדמשק למדינה ולמכה, שנודעה לימים בשם "מסילת חג'אז". המהנדס הגרמני רב הפעלים, היינריך מייסנר, נתמנה לנהל את בניין המסילה.

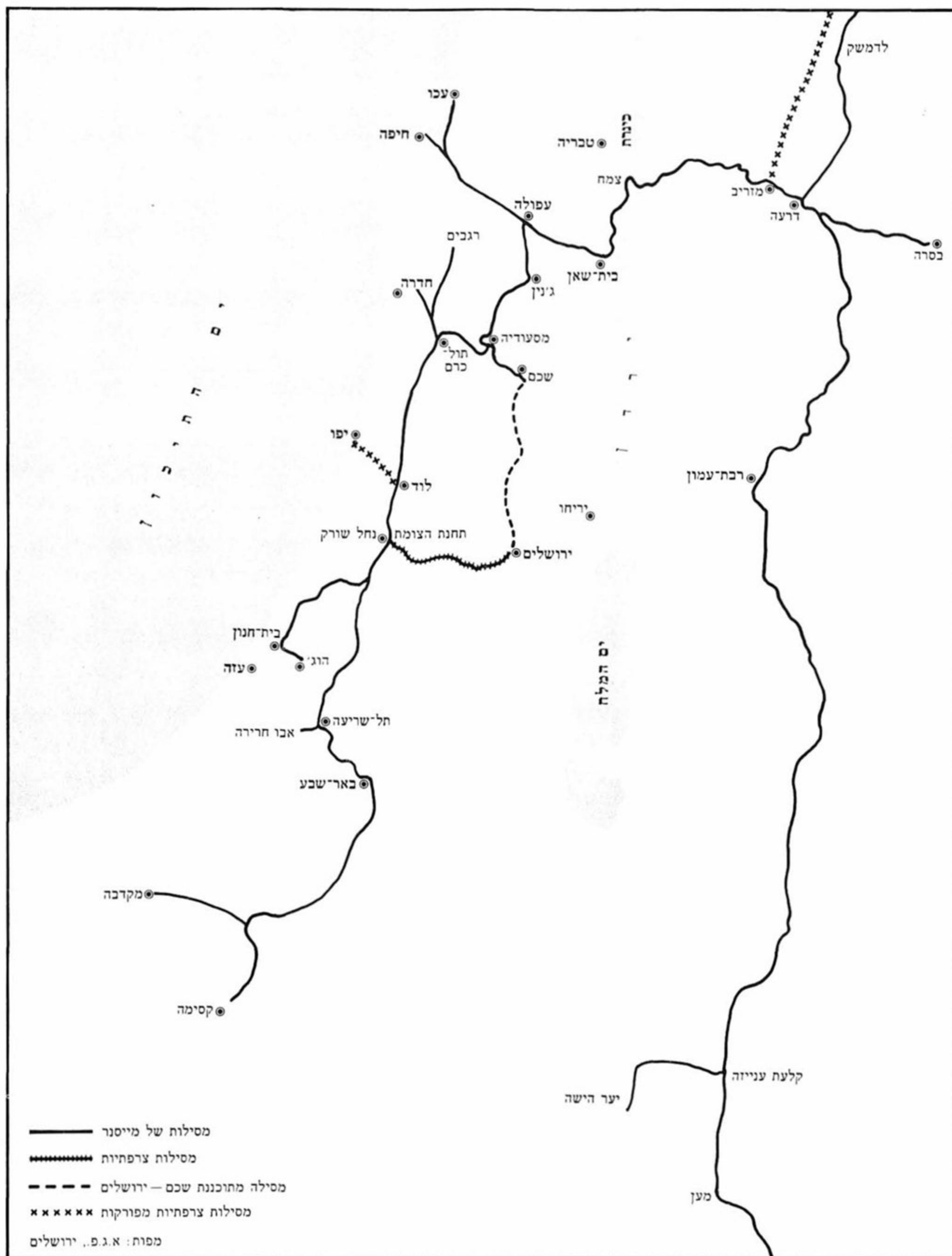
בשמונה שנים בלבד הושלמה בניית המסילה בקו דמשק – מדינה, כמו גם השלוחה חיפה – דרעה (אדרעי). המסילה, שנמשכה לאורך 1,463 ק"מ, עברה ברובה דרך אזורים שוממים, בחלקם מדבריים וחסרי מים. על הישגיו של מייסנר, שתרמו ליוקרת הקיסרות העות'מאנית, זיכה אותו הסולטאן בתואר "פחה" כבר ב־1904, משהושלם הקטע דמשק – מען, ועם התקדמות העבודה – בעיטורים גבוהים נוספים.

הקטע המתוכנן של המסילה ממדינה למכה לא הושלם מעולם. עקב עליית ה"תורכים הצעירים" לשלטון והדחת הסולטאן, דעך העניין במסילת הצליינים, שכונתה "אתונו של הסולטאן", ונחשבה למפעלו האישי.

משקיפים ציונים עקבו אחר פעולות הבנייה בארץ-ישראל בעניין מיוחד, שכן בעיניהם היתה למפעל גם משמעות סמלית ולא רק מעשית: בניית מסילות ברזל פירושה היתה קידמה, והשתלבות ארץ הקודש המוזנחת בהתפתחותו של העולם המודרני.

ב־1 במאי 1900, לרגל יובל ה־25 לעלותו על כס המלוכה, הכריז הסולטאן עבדול חמיד השני על בניית מסילת הברזל הנזכרת להסעת עולי הרגל המוסלמים אל הערים הקדושות. כמשימה עות'מאנית-מוסלמית טהורה בלא תקדים, נועדה בניית המסילה לתקן את דימוי התורכים, שבאותם הימים של ראשית המאה היה בשפל המדרגה, עקב תבוסות מדיניות וצבאיות. מטרת המסילה החדשה היתה לא רק להקל על מסע החג' למכה; נודעה לה גם חשיבות כלכלית, שכן קטעיה הצפוניים היו עשויים לסייע ביצוא יבולי החיטה מהחורן, ולתרום לפיתוח הגלעד ומואב ועבר הירדן בכלל. לצד מניעים דתיים וכלכליים היתה למסילה גם משמעות מדינית וצבאית-אסטרטגית רבה. הסולטאן היה מעוניין גם לקשור קשר הדוק בין שתי הערים הקדושות לאסלאם למרכז השלטון העות'מאני במערב אנטוליה. כן ביקש להטיל את מרותו על הדרוזים המרדנים בחורן, על שבטי הבדווים בחצי האי ערב הנתונים במלחמות פנימיות, ועל תימן. המסילה נועדה גם לאפשר קשר יעיל בין הבירה וחצי האי ערב, ולשמש לתורכים קו תעבורה שישחררם מתלותם בתעלת סואץ, מעיניהם הפקוחות של הבריטים וממסי המעבר הגבוהים שגבו.

התורכים ניגשו בהתלהבות למפעל, אך עד מהרה נוכחו לדעת שחסרים להם הנתונים הארגוניים והטכניים לביצוע המשימה. מהנדס איטלקי שהועמד בראש המפעל, נכשל כבר בצעדיו הראשונים, והוחלט להפקיד את המשימה בידי המהנדס

מסילת הברזל החג'אזית (מימין) ושלוחותיה בארץ-ישראל (וקווים נוספים)

הגרמני מייסנר. הפועלים והחיילים התורכים התייחסו לבניין המסילה כאל עבודת קודש, ותרומה להרמת קרנו של האסלאם, והדבר איפשר לבצע את העבודה במהירות וביעילות מרביים.

המימון גויס מתרומות שנאספו ברחבי העולם המוסלמי, ממסים, ממתנות ועוד, אך התורם העיקרי היה הסולטאן עצמו, שנידב 50 אלף לירות תורכיות. מסילת חג'אז עתידה להיות מסילת הברזל היחידה בתחום הקיסרות העות'מאנית שבנייתה הושלמה בלא כל חובות.

מייסנר הפגין נחישות ומיומנות רבה בתכנון, בארגון ובביצוע, ולא פחות מכך כשרון לשאת ולתת עם הביורוקרטיה התורכית המסואבת וחסרת המעש.

בשלב ראשון נמתח קו טלגרף, שנועד לקיים קשר עם הצוותים בשטח ועם אתרי הבנייה. כשהמסילה הגיעה לשממות דרום עבר הירדן, סירבו הקבלנים הפרטיים להמשיך בעבודה, שכן אזורים אלה נשלטו בידי הבדווים, שלא ראו בעין יפה את חדירת המסילה לתחומיהם. הופעת הרכבת עתידה היתה לגזול מהם את דמי החסות שגבו משיירות עולי הרגל למכה, ואף עוררה את חששם כי התורכים ישלחו ברכבת צבא לדיכוי אזורים מתמרדים. הבדווים ניסו, על כן, להפריע, ככל שיכלו, להתקדמות המסילה, והיה צורך להקים יחידות מיוחדות של רוכבי גמלים שישמרו על המודדים והבנאים, כמו גם על קטעי המסילה שהושלמו.

לא ידוע כמה פועלים אזרחים עסקו בבנייה, אך מספר החיילים התורכים שגויסו לעבודה הגיע במשך השנים ל-9,500 איש.

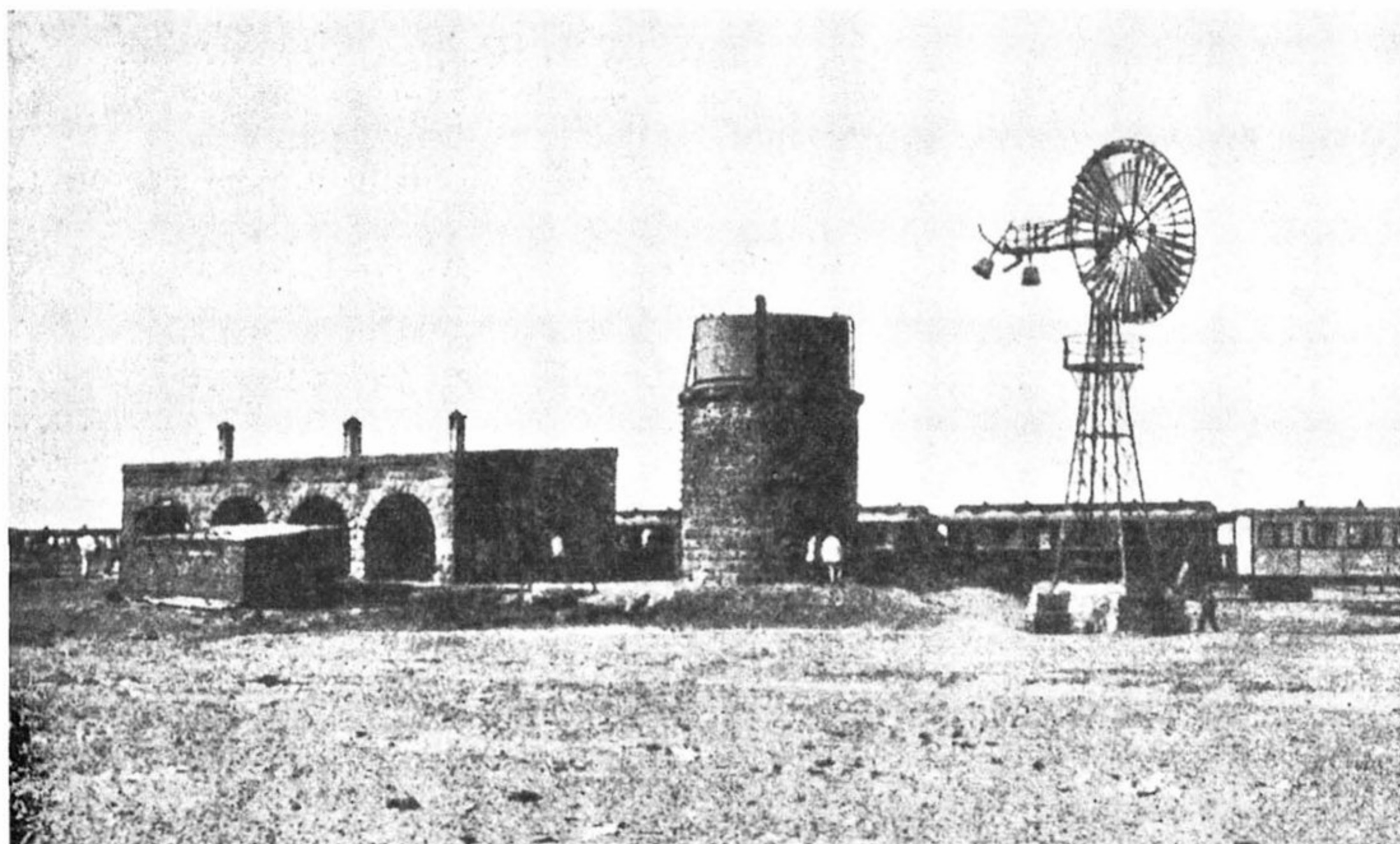
באזורים צחיחים, שבימי הקיץ מגיע בהם החום אף עד 55 מעלות, היתה בעיית המים ראשונה במעלה, שהחמירה ככל שהתקדמה המסילה דרומה. לכך נוספו סערות חול עזות, שהגבירו את מצוקת העובדים. היה גם צורך לדאוג לשרותי עזרה רפואית, ולאחר שיותר מ-100 פועלים נספו במגפת חולירע, בשלבי הבנייה הראשונים, פותחו אמצעי מנע רפואיים ברמה גבוהה. האבידות בבניית מסילת חג'אז היו מועטות יחסית למה שנרשם במבצעים דומים אחרים. במועד מאוחר יותר נבנו ליד המסילה בתי חולים קבועים, במען ובטבוק (חג'אז).

מאחר שלא היו דרכים, הציוד והאספקה נעשו באמצעות קרונות מטען ניידים, לאורך המסילה. בעיית המים המעיקה נפתרה לא רק על-ידי קידוחים, אלא גם על-ידי תיקון בורות ומאגרי מים קדומים, שהיו לאורך דרך החג', ואיגומי מעיינות וסכירת ואדיות. במקומות בהם הועלו מים מעומק רב, הותקנו משאבות רוח. מבנים גבוהים ובולטים אלה, ומכלי המים שהוצמדו אליהם, הפכו סמל למסילת חג'אז. עובדה מרשימה היא, שעבודות הבנייה או תפעול המסילה לאחר השלמתה לא הופסקו מעולם בשל מחסור במים.

תחנות גדולות מעטות – בדמשק, בדרעה, במען, במדינה ובחיפה – הוקמו במתכונת אירופית. התחנות הקטנות, ובמיוחד התחנות שבמדבר, נבנו בצורת מצדים, שהגנו בפני התקפות הבדווים וחיפו על מקורות המים היקרים.

המתכננים בחרו במסילת צרה, שהיתה זולה בהרבה וניתן היה לבנותה במהירות רבה יותר. היות שחשיבותה של מסילת חג'אז היתה בעיקר מדינית, צבאית ודתית – ואילו חשיבותה הכלכלית מוגבלת, היא ענתה על הצרכים.

תוואי המסילה הוכתב על-ידי אילוצים גיאוגרפיים והיסטוריים, והוא נקבע במקביל

תחנה של מסילת חג'אז, ולידה מגדל מים ומשאבת מים מונעת בכח הרוח

לדרך השיירות ועולי הרגל עתיקת היומין מדמשק לחצי האי ערב. דרך זו, שנודעה בפי הערבים בשם "דארב אל חאג'", או "דארב א-סולטאן", נתמסכה מצפון לדרום, לאורך הגבול בין ארץ המזרע לישימון המדבר הסורי, ולמעשה לא היתה אלא שביל שהתאים למבנה הטופוגרפי.

המסילה הצרפתית דמשק – מזריב, באורך 101 ק"מ, שנבנתה במקביל לדרך עולי הרגל לחג'אז ואתריו הקדושים, היתה כבר קיימת, ויכלה לשמש כקטע (הצפוני) הראשון במסילה המתוכננת. מסילה זו, שנקראה גם "מסילת חורן", שימשה להובלת דגנים ומעולם לא היתה רווחית. ברם, הנסיון לרוכשה לא עלה יפה, שכן המתכננים הגיעו למסקנה, שבניית מסילה חדשה תעלה פחות מקניית המסילה המוכנה במחיר שדרשו הצרפתים.

בשל תעריפי תובלה גבוהים בקו הצרפתי ותלות התורכים בחסדי המסילה ונמל ביירות שבשליטת הצרפתים, הגיעו התורכים להחלטה מכרעת מבחינה היסטורית (1902): להכשיר מוצא נפרד ובלתי תלוי לים התיכון, על-ידי בניית שלוחה למסילת חג'אז מדרעה לחיפה דרך ארץ-ישראל, במקביל למסילה הצרפתית ביירות – דמשק. הקו החדש תוכנן לחצות בדרכו מחיפה את עמק יזרעאל הפורה, לרדת לבקעת הירדן ולעלות משם לרמת עבר הירדן כדי להתחבר עם הקו הראשי בדרעה. מעיקרה לא היה במסילה זו משום חידוש. המתכננים אימצו תפיסות של קודמיהם – החל מקלוד קונדר, שחזה מסילת ברזל בתוואי זה בשנות השבעים של המאה ה-19, ועד לאוליפנט ושומכר והאנגלי היל, שביקש לבנות ב-1892 מסילה מחיפה לירדן והלאה לדמשק.

בעיית העליה התלולה מבקעת הירדן אל הרמה שבמזרח, נפתרה בדרכים לא שגרתיות. הבדל הגובה בין אזור שפך הירדן מהכנרת לאזור דרעה שעל הרמה היה 700 מ' בערך, והמרחק ביניהם בקו אוויר – כ־50 ק"מ. התכניות המקוריות לבניית המסילה מבקעת הירדן מזרחה חזו תוואי לאורך הגדה המזרחית של ים כנרת, חציית אדמות המושבה היהודית בני יהודה (מצפון לעין גב דהיום), ומשם עליה לרמת החורן דרך ואדי סמך ובמקביל לדרך רומית ששרדה שם. נראה שתוואי זה היה תלול מדי, בהתחשב בכושר הסחיבה של הקטרים באותם ימים, והיה גם חשש שלא ימצאו בו מקורות מים לאספקת דודי הקטרים. לכן החליטו להניח את השלוחה החדשה של מסילת חג'אז דרך עמק נהר הירמוך. אף שזו לא היתה נוחה, ניתן היה להכשירה לתנועת רכבות בעזרת מבנים מלאכותיים. יתר על כן, עליה זו היתה עשירה במים. תוואי המסילה בעמק הירמוך נמדד ומופה בשנת 1902-1903 והוחל בבנייה. תכנון הקו היה בעצמו הישג מבריק, אך בנייתו היתה מבצע מסובך ביותר, באזור קשה לגישה. השלמת המסילה חייבה הקמת מספר רב של חתכים, סוללות, מנהרות, גשרים ואף ויאדוקטים גבוהים.

ב־1903 הוחל בבניית השלוחה חיפה – דרעה, לאחר שהממשלה התורכית רכשה זכיון של חברה בריטית שהכשילו הצרפתים כמה שנים קודם לכן. חברה זו החלה לבנות ב־1892 מסילה תקנית לדמשק, אך הספיקה להניח פסים רק בין חיפה (ואדי רושמיה) ליגור, באורך 8 ק"מ, וכן השלימה סוללה של עוד 5 ק"מ. לבניית המסילה החדשה נעשה שימוש בתוואי הבריטי.

בסוף מאי 1904 הגיעה המסילה, דרך עפולה ובית שאן, לג'יסר אל מג'אמי (ליד קיבוץ גשר דהיום) על הירדן, בגובה 246 מ' (-). היתה זו הנקודה הנמוכה ביותר על פני כדור הארץ שאליה הגיעה רכבת אי פעם. משם נמשכה המסילה צפונה לעבר צמח, פנתה מזרחה ועלתה לרמת עבר הירדן במקביל לנהר הירמוך. עבודת הבנייה שובשה לעתים קרובות בשל מפולות אדמה ממורדות ההרים ושטפונות עזים. באוקטובר 1905, פחות משלוש שנים מאז תחילת העבודה, הגיעה המסילה החדשה לדרעה. אורכה, לרבות הקטע הראשון מזריב – דרעה, היה 161 ק"מ.

מינהלת התנועה של רכבת חג'אז הועברה עתה לחיפה, ושם פעלה שנים אחדות. אגף אחד של התחנה המקורית בחיפה, שפוצצה בתקופת המנדט בידי המחתרת העברית, שרד עד היום. עם השלמת השלוחה היה לחיפה מוצא לים. בחיפה נבנה מזח מוצק למעגן סירות ודוברות, שהיה גרעין ראשון לנמל הגדול שהוקם במקום כעבור 30 שנה. המזח צויד במנופים, ודרכו יובאו, בלא הוצאות פריקה גדולות, הציוד והחומרים שנזקקו להם להמשך בניית הקו הראשי מדמשק לחג'אז. באופן זה, שוב לא היו התורכים תלויים בחסדי נמל ביירות ובמסילת החורן.

השלוחה לחיפה היתה הרבה יותר מאמצעי עזר לקידום מסילת עולי הרגל. היא גרמה לשינויים במבנה הכלכלי של סוריה רבתי, בשל ירידת משקלה המסחרי של ביירות, ואף איפשרה לתורכים פעילות כלכלית ללא תלות בצרפתים. במלה"ע ה־1 נודעה למסילה השפעה צבאית חשובה על חזית מצרים.

תנופת ההתפתחות של חיפה החלה עם השלמת המסילה, והפכה אותה לנמל המוצא של דמשק, החורן וצפון ארץ-ישראל. הקטע המערבי של השלוחה היא "רכבת העמק", נתפרסמה ככלי התחבורה של חלוצי עמק יזרעאל.

בניית השלוחה אל חוף הים התיכון לא מנעה, כמובן, את המשך העבודה בקו הראשי של מסילת חג'אז. ב-1 בספטמבר 1904, ביום החג לציון עלייתו של עבדול חמיד לכס השלטון, נחנכה חגיגת המסילה דמשק-מען, בהשתתפות נכבדים ואורחים, שהגיעו בקרונות גדושים מקושטא. המסילה הגיעה עתה לאורך 459 ק"מ, הישג ראוי לציון.

בחג'אז פרצו הבדווים במרד והמשך בניית המסילה קיבל דחיפות יתר. מכאן ואילך היא נבנתה בקצב כה נמרץ, שצוותות מניחי הפסים הקדימו את העובדים בבניית מעבירי המים והתחנות. כדי שלא לעכב את רכבות המשא, האמצעי היחיד למשלוח חומרי בנייה קדימה, הונחו לעתים פסים הישר בוואדיות, לצד גשרים שעמדו בבנייה. העליה מתוך האפיקים היבשים קשתה על הקטרים, ולעתים קרובות היו העובדים עדים למאמציו הנואשים של קטר עמוס לעייפה, כולו נושף ונושם, בנסיונו לעלות ולטפס מתוך הוואדי. מלבד קשיים טופוגרפיים, הקשו על המלאכה, ככל שהעמיקה דרומה, מחסור מתמיד במים ואף בעובדים אזרחיים, שחששו לסכן את חייהם. מייסנר עצמו, שבנה לעצמו בית במען, נאלץ לנהל את בניין המסילה בהנחיות מרחוק, שכן בהיותו נוצרי לא הורשה להיכנס לתחום חבל חג'אז. עם זאת הלך קצב הבנייה וגבר, וב-1 בספטמבר 1908 נפתחה המסילה עד לתוככי מדינה, והוקם שם בניין תחנה מרשים.

בשנת 1908 תפסו "התורכים הצעירים" את השלטון בקושטא והסולטאן הודח. לשליטים החדשים לא היה עניין מיוחד במסילה, ומייסנר, שזוהה עם הממשל שהודח, נטש והעביר את פעילותו למסילת בגדד.

המשך המסילה ממדינה למכה לא נבנה מעולם, אף שהתוואי המשוער מופיע בכמה מפות: הוא מוליך ממדינה אל חוף הים האדום, בסביבת המעגן רביע, ומשם פונה מזרחה אל מכה. היה גם תוואי שני, המוליך הישר ממדינה למכה. חומרי בנייה, ובעיקר פסים, שרוכזו במדינה לקראת המשך העבודה, נשארו מוטלים בחג'אז. במלה"ע ה-1 הם שימשו לבניית המסילה בסיני, לאחר שהובלו בחזרה, מרחק של כ-1,200 ק"מ ויותר.

היה רעיון לבנות שלוחה למסילה – בנוסף לשלוחה מחיפה לדרעה – לעבר הים האדום בתוואי מען – עקבה, אך הדבר לא נסתייע. מאחר שהתוואי היה מאפשר קשר לים האדום, תוך עקיפת תעלת סואץ בשלטון בריטי, ואף ניתן היה להמשיכה משם לסיני, אך הדבר נתקל בהתנגדות הבריטים.

המסילה לעקבה עתידה היתה להיבנות רק כעבור יותר מ-60 שנה, במימון גרמני ובידי חברה גרמנית.

הסיבות לסירוב התורכים לבניית מסילת חיפה – ירושלים אינן ידועות. ההגיון היה מחייב את "התורכים הצעירים" לתמוך דווקא בהארכת מסילת הברזל העות'מאנית הממשלתית האחת והיחידה, וכך לעודד ביקורם של עולי רגל בעיר הקדושה השלישית לאסלאם. על כל פנים, בשנת 1912 בערך החליטו התורכים לבנות בכל זאת את השלוחה המוצעת. הגורם לשינוי בעמדת הממשל בקושטא נשאר בגדר תעלומה. אך ידוע כי באותו הזמן נבנו שתי שלוחות נוספות של מסילת חג'אז.

בשנת 1912 נבנתה המסילה דרעה – נסיב – בודרה-אסקי-שאם, באורך 33 ק"מ, שנועדה לפתוח את מרחב החורן לפני התורכים ולשמש ליצוא החיטה משם.

גשר של הרכבת החג'אזית בבקעת הירמוך.
התנאים הטופוגרפיים הקשים באזור זה חייבו פתרונות הנדסיים לא שגורתיים

באוקטובר 1913 נחנכה המסילה מבלד א-שיח' (כיום תל חנן) שליד חיפה, לעכו, באורך 17 ק"מ. בכך נתקשרה עכו עם המסילה הראשית ונעשה נסיון להחזיר לה מקצת חשיבותה הקודמת כעיר המרכזית בצפון הארץ.

בראשית 1913 נפתח לתנועה קטע בן 17 ק"מ מעפולה לג'נין, ונמשכה בניית המסילה דרך הכפרים ערבה וסילת א-דהר, לעבר סבסטיה ושכם. כאן, כמו בחורן כעשר שנים לפני כן, שוב התנגשו האינטרסים של התורכים והצרפתים. ממשלת צרפת כפתה על התורכים הסכם, לפיו על המסילה החדשה להסתיים בשכם.

ממשלת צרפת מנעה, כנראה, את בניית השלוחה לירושלים, כדי שלא לפגוע באינטרסים של החברה הצרפתית שהפעילה את מסילת הברזל הצרה יפו – ירושלים.

* * *

אורך המסילה מדמשק למדינה היה כ-1,463 ק"מ. הדרך נמשכה לאורך 210 ק"מ בשטח מישורי, 54 ק"מ בשטח הררי, ו-1164 באזור של גבעות נמוכות. שיא הגובה אליו העפילה המסילה היה 1,168 מ' (בצפון חג'אז). המקום הנמוך ביותר אליו ירדה המסילה – והנמוך ביותר אליו הגיעה מסילת ברזל מעולם – היה ליד ג'יסר אל מג'אמי (גשר) בבקעת הירדן – 246 מ' (-).

הקטעים הארוכים ביותר במקומות שלא היו בהם כל מקורות מים, החיוניים

להתנעת קטרי הקיטור, היו בין מען למודוורה (113 ק"מ) ובין תחנת מועד'ם לבין מדאין צאלח (127 ק"מ) בחג'אז.

המשקל המרבי של הרכבות היה 168 טון. הן כללו, בדרך כלל, 5-6 קרונות נוסעים וקטר, או 10-12 קרונות משא וקטר.

המהירות הממוצעת היתה 23.5 קמ"ש, עם מינימום של 15 קמ"ש (ליד עמאן) ומקסימום של 30 קמ"ש.

מספר הגשרים והגשרונים בקו הראשי לחג'אז היה 1,531. אורך הגשר הארוך ביותר, אך לא הגבוה ביותר, היה 143 מ', אך הוויאדוקט הדו קומתי ליד עמאן התנשא לכדי 20 מ'. בקרבת מקום, מדרום לעמאן, נחצבה גם מנהרה באורך 140 מ', היחידה בקו הראשי.

מסילת חג'אז היתה צרה: המרווח בין הפסים היה 1,050 מ"מ. היא היתה בעלת נתיב אחד, בקו הראשי בשלוחה. האדנים היו רובם אדני עץ, אך בכמה מקומות שהאקלים שם חם במיוחד, בעיקר מדרום למען, הם היו מפלדה.

מבחינה הנדסית היתה בניית השלוחה מחיפה לדרעה המבצע הקשה ביותר בפרויקט וחייב תכנון מעולה. לשלוחה, שנמשכה לאורך 161 ק"מ, היו 443 גשרים קטנים וגדולים, שמהם 329 נבנו בקטע הקשה ביותר של השלוחה – בעליה בת 73 ק"מ מצמח (173 מ' -) לדרעה (529 מ'). בין הגשרים בקטע זה היו שניים באורך כולל של 110 מ', עם קשתות אבן באורך 30 מ' בכל צד וביניהן חיזוקי פלדה באורך 50 מ'. רוב הגשרים נבנו מאבן ומיעוטם – ממתכת. החלקים שנועדו לבניית הגשרים הובאו ברכבת לקרבת מקום, ואחר כך גררו אותם הפועלים בדרך לא דרך לאורך הירמון, והם הורכבו באתר הבנייה.

לאורך עמק הירמון נחצבו שמונה מנהרות, באורך כולל של 1,100 מ'. אחת המנהרות נבנתה בתוך ההר בצורת עיקול.

התחנות – 96 במספר – היו קטנות, ובהן שניים-שלושה נתיבים מקבילים, כדי לאפשר מעבר רכבות אחת על פני רעותה. 12 מהתחנות היו יותר גדולות, עם חצרות עיתוק ונתיבים רבים. לרוב התחנות היו צמודים מחסני סחורות. לכולן היו חדרי לינה למפעילים, ולעתים גם לנוסעים, שכן בתי מלון לא היו בישובים שבהם עברה המסילה. ב-44 מהתחנות היו מתקנים לשאיבת מים לשימוש הקטרים.

בתי המלאכה לקרונות ולקטרים היו בדמשק, בדרעה, במען ובחיפה. הם ביצעו גם תיקונים ושיפוצים יסודיים, ולימים אף משימות טכניות מורכבות. מכוונתיהם הופעלו באמצעות תחנת חשמל מיוחדת משלהם.

לרשות המסילה עמדו ב-1905 30 קטרים, 25 קרונות נוסעים ו-366 קרונות משא. כעבור שמונה שנים היו 96 קטרים, 103 קרונות נוסעים ו-1,065 קרונות משא ומשא. עולי הרגל למכה הוסעו, ככל הידוע, חינם. הם הובלו בקרונות משא שצוידו במכלי מים ובבתי שימוש מזרחיים. נוסעים רגילים ותיירים נאלצו לשלם, לפחות בשנותיה הראשונות של המסילה, היטל בטחון מיוחד, בעבור שמירת המסילה. תחילה היו ברכבות רק מחלקה ראשונה ושלישית, אך אחר כך נתוספה גם מחלקה שנייה. תעריפי הנסיעה היו זולים במקצת ממחירי הרכבות שהפעילו בתורכיה גופה חברות פרטיות. המחירים לק"מ בסנטים צרפתיים היו: מחלקה ראשונה – 115, שנייה – 8.5, שלישית – 5.7 סנט.

תחנה של הרכבת החג'אזית בעין חרוד

תדירות הרכבות הרגילות היתה דלילה יחסית, כנראה משום שהמסילה עברה ברובה באזורים דלי אוכלוסין או שוממים. בקו הראשי, דמשק – מען – מדינה, נעו, בכל כיוון, שלוש רכבות בכל שבוע בשנים הראשונות בהם פעלה המסילה. רכבות משא נסעו לפי הצורך, אך קרונות משא שולבו תכופות ברכבות הנוסעים. בקו דמשק – חיפה נסעה רכבת אחת בכל יום, בכל כיוון. שנים אחדות פעלה במשולב עם המסילה גם ספינת קיטור על הכנרת, שקיימה קשר בין צמח לטבריה לנוחות הנוסעים. תדירות הרכבות עלתה בעונת העליה לרגל. בתקופה זו יצאו מדמשק בדרכן אל מדינה שלוש-חמש רכבות ליום בממוצע. לכל רכבת כזו היו, בדרך כלל, 10 קרונות ובהם כ-350 נוסעים.

המסע בן 1,300 הק"מ מסוריה לחג'אז ארך, בדרך כלל, לרבות שהיה בתחנות, 55-60 שעות. לעתים התמשכה הנסיעה אף ארבעה ימים. היה בכך שיפור ניכר לעומת המצב הקודם, שאז נהגו שיירות הצליינים לרכוב 12-13 שעות ביממה במשך 27-30 (ואפילו 40) ימים – דהיינו, לפחות 325 שעות. מחיר העליה לרגל קודם שנפתחה המסילה לתנועה, היה כ-1,200 פרנקים צרפתיים בממוצע לאיש. הובלת הצליינים חינם ברכבת צמצמה את מחיר החאג' לכדי 200 פרנקים – כמחיר המסע על גבי גמלים ממדינה למכה. מספר עולי הרגל גדל מממוצע שנתי של 10,000-15,000 איש, לכדי 50,000-70,000 בשנת 1914. הובלת מטענים לצרכים אזרחיים לא היתה, כנראה, גדולה בשנים הראשונות, ותנועת המשאות הסתכמה בעיקר בהובלת חומרים להמשך בניית המסילה.

מבחינה אחת נהנה הפרויקט מיתרון בולט לעומת אחרים: לא היו לו כל בעיות

מימון. כספי המסילה, שנתרמו ברובם בידי המאמינים, ונחשבו למעות הקדש, היו, אולי, הכספים היחידים ברחבי הקיסרות המסואבת שנוהלו ביושר, ופקידים מושחתים לא נגעו בהם. האמצעים שנאספו למען בניית המסילה, מתרומות, ממסים וטובין, הגיעו לשווי כולל של 74 מיליון פרנקים זהב. הוצאות הבנייה נאמדו בשעתן ב־95 מיליון פרנקים. את ההפרש בין שני הסכומים כיסו, כנראה, בהכנסות המסילה והשתתפות הממשלה.

בניית 1 ק"מ של המסילה, לרבות ציוד ובניינים, עלה בממוצע 63,000 פרנקים, אך ההוצאות באזורי הבנייה השונים לא היו אחידות. בניית 1 ק"מ במדבר עלתה כ־58,000 פרנקים, ופחות. אך הנחת המסילה בעליה הקשה שבעמק הירמוך עלתה כ־175,000 פרנקים לכל ק"מ. המפעל בוצע במחיר נמוך יחסית לבניית מסילות אחרות בתורכיה, ונמוך לאין שיעור מהמקובל באירופה. בין השאר משום שבעבודות הועסקו חיילים בהיקף נרחב, שקיבלו שכר זעום מן הצבא התורכי ומקופת המדינה. מעבר לתשלום חודשי זעיר, קיבלו החיילים גרוש אחד עבור חפירת ממ"ק אדמה, ו־3 גרושים בעבור חפירת ממ"ק אבנים. הקרקע לבנייה, שהיתה ממשלתית, הופקעה או הוחרמה. משהושלמה הבנייה סופית לא היו למסילת חג'אז חובות, ולא חלו עליה תשלומי ריבית כלשהם. הוצאות התפעול כוסו, ככל הידוע, על־ידי הממשלה. רווחים, אם היו, הושקעו בתיקונים ובפיתוח. בשנת 1911-1912 היה הרווח הנקי של המסילה 1.7 מיליוני פרנקים, ובשנת 1914 – 3 מיליונים.

המסילה חדלה לפעול במלחמת העולם הראשונה, בעת שהופצה על־ידי הבריטים וחובלה בידי הבדווים מצבאו של לורנס איש ערב. לאחר מלחמת העולם השנייה נעשו מאמצים לחדש את השימוש במסילה. בין השנים 1947-1981 נתקיימו פגישות אחדות בין ממשלות ירדן, סוריה וערב הסעודיה, אך ללא תוצאות. ברם, הדרישה לחידוש המסילה הן לצרכים מקומיים והן בקנ"מ לאומי לא פסקו, שכן הכל מודעים לחשיבותה ותרומתה של המסילה לכלכלת האזור ולפתרון בעיות התעבורה ואף להידוק הקשרים הפוליטיים בין מדינות האזור.

לקראת סוף 1975 הופעלה שלוחה של מסילת חג'אז מתחנת ח'טייה, על הקו הראשי, דרך ואדי רם אל עקבה ואל נמלה, מרחק 116 ק"מ. בכך הוצאה אל הפועל בידי הגרמנים – אמנם באיחור של עשרות שנים – התכנית משנת 1906, לחבר את מסילת חג'אז עם עקבה והים האדום.

בשנות השמונים הושלמה שלוחה נוספת – מסילה באורך כ־30 ק"מ מתחנת נחל זרד אל מרבצי הפוספטים במדבר. כן מתוכננת בניית שלוחה שתחבר את מפעל האשלג החדש בצאפי, בדרום ים המלח, עם עקבה.

מבנים רבים – תחנות, גשרים, מנהרות, סוללות – שרדו לאורך המסילה, שלמים או בחלקם, גם בתחומי מדינת ישראל או סמוך לגבולותיה. מן התחנות ידועות, למשל, חיפה מזרח (האגף ששרד אחרי התקפת אנשי המחתרת), כפר יהושע (אז תל שמם), עפולה, בית שאן, צמח, ג'נין, ערבה, מסעודיה, שכם, טול כרם, לוד (כיום תחנת מגן דוד אדום).

בין הגשרים שנותרו: גשר הקישון (ליד שער העמקים), ג'יסר אל מג'אמי (שרידים ליד קיבוץ גשר), כמה גשרים על אפיק הירמוך, גשר הירקון (היום עוברת שם המסילה התקנית, מצפון לראש העין), והגשר ה"תורכי" בבאר שבע.

מנהרת רמין (רומן, בין סילת א־דהר ומסעודיה), ומנהרות שנותרו בצד הירמוך, משמשות עד היום עדות לאיכות התכנון.

קטעים ארוכים של המסילה חיפה–דרעה שרדו בעמק זבולון למרגלות הכרמל, בעמק יזרעאל, בעמק הירדן ובצד אפיק הירמוך. בכמה מקומות נותרו גם הפסים המקוריים של המסילה. התקנית חיפה–גשר הונחה בתוואי הרכבת החג'אזית. כן שרדו קטעים ארוכים, בלי הפסים, של המסילה עפולה–מסעודיה –שכם, ומסעודיה–טול כרם. המסילה הבריטית טול כרם–חדרה, וטול כרם–לוד הונחה כמעט לכל אורכה על הסוללה של הרכבת החג'אזית או לצידה.

מן הנייד של מייסנר, שרובו נמכר אחרי 1948, משפסקה מסילת חג'אז לפעול בתחום ישראל, נותרו שני פריטים עיקריים: קרון נוסעים בלי גלגלים, המשמש כיום בית כנסת בתחום בתי המלאכה של רכבת ישראל במפרץ חיפה, וקטר, מהקטנים של מסילת חג'אז, המוצג במוזיאון ארץ-ישראל בתל אביב. על המסילה הישרה כסרגל שהוקמה מחיפה לעפולה, דרך עמק זבולון ועמק יזרעאל, נסע בשעתו אחד מכלי הרכב המוזרים ביותר שנע אי פעם על פסי רכבת. בספר גרמני הדין בתולדות מסילות הברזל בעולם, מצויה תמונה מתקופת מלח"ע ה-1 ובה נראה קרון שטוח של מסילת חג'אז ועליו מורכב מנוע של מטוס דיימלר, לרבות המדחף שלו. על הקרון עומדים צעירים במדים. היה זה "קרונות" שבנו לעצמם טייסים גרמנים ששרתו לקראת סוף המלחמה בשדה התעופה הצבאי בקרבת עפולה. בהעדר קטרים, שימש קרונות זה להסעת טייסים בחופשה מעפולה לבתי ההבראה בחיפה. המהנדס היהודי ברוך קטינקא טוען בזכרונותיו, שהוא האחראי לבניית כלי תחבורה יוצא דופן זה.

יתכן שכלי זה היה צאצאו של רכב מוזר עוד יותר. היה זה קרון משא שטוח שהותקן עליו תורן, ועל התורן – מפרש. היה זה נסיון ראשון להסיע חיילים בקו עפולה–חיפה בהעדר קטרים. קרון זה שייט, בעזרת הרוח, לאורך התוואי הישר של המסילה. רק לאחר שנתברר כי התנעה בעזרת הרוח יפה לכיוון אחד בלבד, הותקן מנוע על קרון זה. כלי הרכב המוזר של הגרמנים כונה בשעתו "אקספרס הקייטנות הפניק" (Phönizischer Baderexpress). אם תשקם רכבת ישראל את המסילה חיפה–עפולה שהונחה לפני כ-75 שנה – ויש תכנית שיקום כזאת – יש להניח כי הרכבות בקו הישר להפליא תגענה למהירות שלעומתה יחוויר ה"אקספרס הפניק".

הבעת תודה: המאמר המובא בזאת הוא תקציר מעבודה רבת היקף שראתה אור ב"קתדרה" 10 (טבת תשל"ט), עמ' 102-128, מלווה באפראט מדעי מקיף. אנו מודים למוסד "יד בן צבי" ולמנהלו, צבי צמרת, על הרשות לפרסום המאמר.

ישיבת "ארץ ירדן" בחשבון

רבקה פלסר

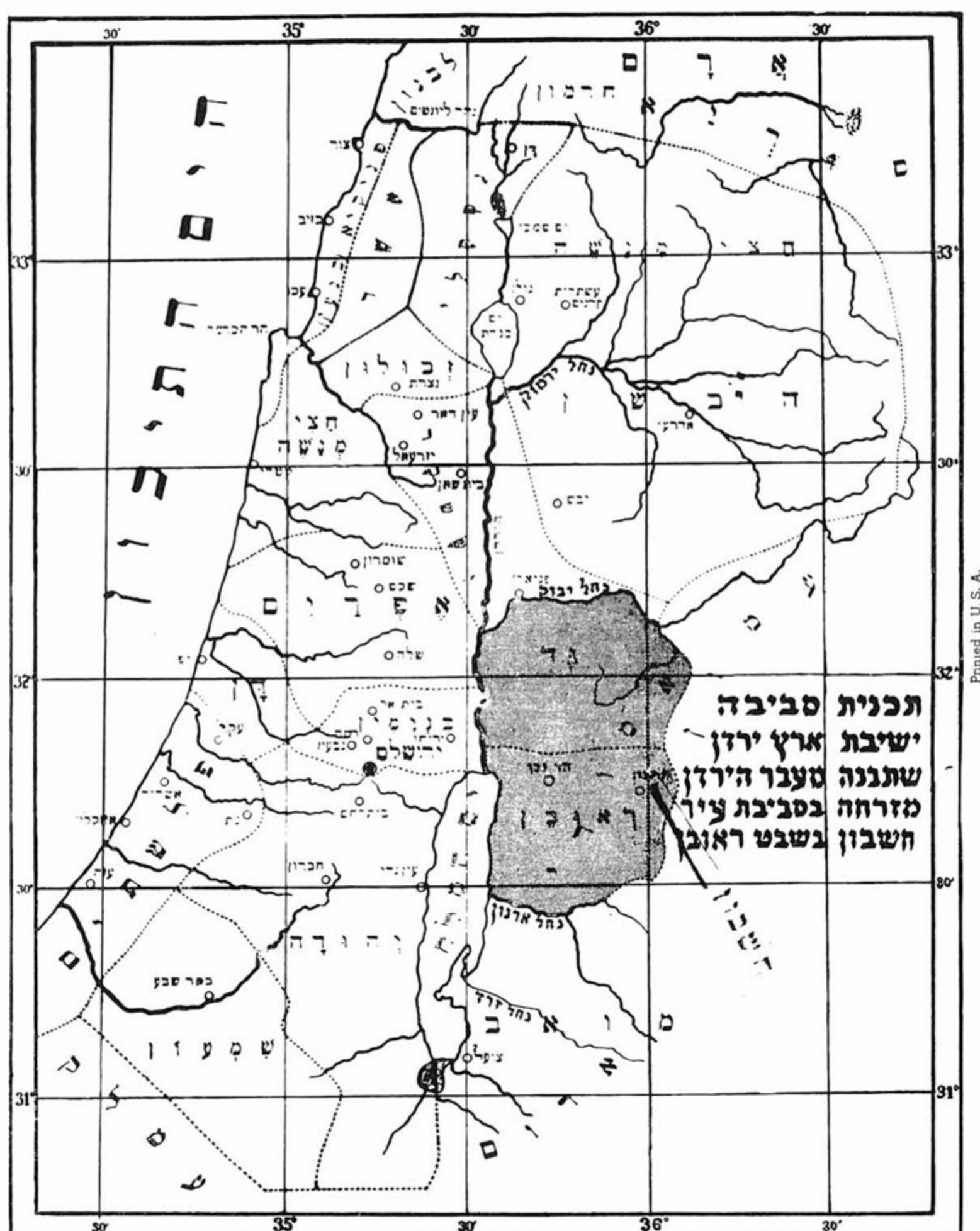
עם חתימת הסכם השלום עם ממלכת ירדן ופתיחת שעריה לתייר הישראלי, מתעורר שוב עניין בנסיונות ההתיישבות היהודית בעבר הירדן. לאחד מנסיונות אלה, שיש בו הרבה מן הדמיון ורחשי הלב, יותר מאשר תכנית הניתנת למימוש, נתייחס במאמר זה, המובא כאן לראשונה בפני הקורא העברי. המידע מבוסס על "ארץ ירדן זשורנאל", שנדפס באלול תש"ג/1943 בניו יורק, בידיש, תחת הכותרת: "דריסת הרגל פון יודישע מענשען בעבר הירדן מזרחה אין דער יעצטיגער צייט", ובתרגום: דריסת רגל ליהודים בעבר הירדן המזרחי בימינו אלה. עורך ה"זשורנאל" הוא א. יוסף, והמו"ל – ישיבת ניו יורק ללימודי ערב. בגליון ראשון זה של העלון, שהוא, כנראה, גם היחיד שנדפס, מציע העורך להקים את "ישיבת ארץ ירדן" בעבר הירדן המזרחי, בעיר חשבון.

בראשית דבריו מוסברת הסיבה להדפסת העלון בצורך לפרסם עניינים הקשורים בחינוך הדתי היהודי בארץ-ישראל, ובמיוחד לאלה ששפת אמם היא יידיש, ולכן זוהי גם שפת העלון. בהמשך הדברים מתואר הרקע להוצאת העלון בפעילות הענפה בארה"ב במשך השנה החולפת סביב האפשרות לחידוש הישוב היהודי בעבר הירדן. בין ההצעות השונות שהועלו היתה גם הצעתו של רב חסידי מניו יורק, ש"אגודת ישראל" וה"מזרחי" יקימו ישיבה מרכזית בעבר הירדן המזרחי, בסביבות העיר חשבון בנחלת ראובן. המאמר בגליון זה של העלון הוא מעין פירוש ותוספת לרעיון זה. בהמשך הדברים סוקר העורך בקצרה את תולדות הישוב היהודי בעבר הירדן, תוך איזכור הנסיונות שנעשו בשבעים השנים האחרונות ושמות המושבות שהוקמו: תפארת בנימין, בני יהודה, געילין ועוד. בהצעתו הוא מתייחס לשטח שבין נחל יבוק בצפון לנחל ארנון בדרום – תחום השבטים גד וראובן – שלגביו הוא אומר (בתרגום):

"ישנה דעה, שבימינו אלה מתגוררות בעבר הירדן המזרחי כ־200 משפחות יהודיות הפזורות בערים ובכפרים רבים בין נחל יבוק לנחל ארנון (מערכת 'ארץ-ישראל זשורנאל' תשלח שליח מיוחד שיחקור באילו כפרים וערים גרים יהודים אלה)". לימוד התורה מונח מאד באזור זה מפני שלא היתה בו ישיבה מרכזית עם רבנים שתאפשר את הלימוד בחברותא. כיוון שחשבון קרובה לירושלים ונמצאת בדיוק במרכז האזור המדובר, מציע בעל המאמר להקים בה את הישיבה ולהחזיק אוטובוס מיוחד שיסיע תלמידים לישיבה בבקרים ויחזירם לביתם בערבים. כאשר תוקם הישיבה, יוקם גם "ועד אגודת הקהילות היהודיות" בעבר הירדן וימונה רב, שיהיה הרב הכולל של כל הקהילות שם ולשכתו תשכון בבית "ישיבת ארץ ירדן".

והוא מוסיף ואומר:

"ישנה דעה בקרב מלומדים יהודים רבים, שמיד לאחר תום המלחמות העקובות מדם שמתנהלות עכשיו ושוב ישרור שלום, יבואו יהודים באלפיהם לארץ-ישראל ממדינות שונות, ואם תהיה הישיבה המתוכננת כבר פתוחה... יתיישבו אלפים בעבר הירדן וביניהם בני תורה, סוחרים ועובדי אדמה..." בישיבה יונהגו גם לימודי חקלאות ועבודת האדמה בהתאם לדינים התלויים בארץ.

מפת תכנית ההתיישבות של "ישיבת ארץ הירדן" באזור חשבון, שנדפסה ב-1943 בניו יורק

ההחלטה להקמת ישיבה זו עוררה שמחה גדולה, עד כי מערכת "ארץ ירדן" זשורנאל" החליטה לתרום ספר תורה לישיבה. כדי לשפר את מעמדם הכלכלי הירוד של המתישבים, מציע הכותב ששבעה-עשר הכוללים השונים בירושלים יקימו קופה מאוחדת לתמיכה ביושבי עבר הירדן, והישיבות המפורסמות בירושלים ובערי ארץ-ישראל האחרות, ישכרו או יבנו בניין בעבר הירדן, ושם ייסדו את ישיבת ארץ ירדן... בסופו של המאמר מציע הכותב, שלצד הישיבה יהיה גם בית חינוך לילדות יהודיות בהשגחת מחלקת הנשים של "ועד הקהילות היהודיות". בעלון נדפסה מפת ארץ-ישראל וחלוקתה לשבטים, תוך הדגשת האזור המדובר וציון מקום העיר חשבון.

(מתוך: אוסף Varia של מחלקת כתבי היד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, V.2474/3).

מסעי בוטנאים ראשונים בעבר הירדן

נילי ליפשיץ

התאורים המפורטים הראשונים של הצומח בעבר הירדן המזרחי נכתבו בידי הנרי בייקר טריסטראם,¹ במהלך מסעו בארץ-ישראל בשנים 1863/46. הם מאפשרים לנו לעמוד על הרכב הצומח בעבר הירדן במחצית המאה ה-19, לפני שהושמד ברובו על-ידי התושבים, שהשתמשו בעץ להסקה. היער הנותר נכרת בחלקו במלחמת העולם הראשונה, בשמשו חומר להסקת קטרי הרכבת החג'אזית.

הסקר הבוטני המדעי הראשון בעבר הירדן נערך בידי האגרונום אהרן אהרנסון בראשית המאה הנוכחית. מסעותיו לעבר הירדן נערכו בשנים 1904-1908, במסגרת משלחות מחקר. יומניו וספרו, המוקדשים לתאור צמחי עבר הירדן ובית גידולם, ראו אור כעשר שנים לאחר מותו. כתביו נערכו בשנת 1930 בידי פרופ' אופנהיימר והוצאו לאור על-ידי בית אהרנסון.²

הסקרים הגיאובוטניים הראשונים של עבר הירדן המזרחי נערכו בשנות השלושים והארבעים בידי מניחי היסוד לענף הגיאובוטניקה של ארץ-ישראל: אלכסנדר אייג, מיכאל זהרי ונעמי פיינברון, והניבו מספר פרסומים מדעיים. הראשון שבהם, על המינים המעוצים, נכתב בידי זהרי בשנת 1951.³ מאמר מפורט על הגיאובוטניקה של עבר הירדן נכתב בידי זהרי ופיינברון בשנת 1955.⁴ ב-1962 פרסם זהרי ספר רחב היקף על הצומח של ישראל וירדן,⁵ ובשנת 1973 הוציא לאור את חיבורו המקיף, בשני כרכים, על הצומח של המזרח התיכון כולו, שהתייחס גם לצומח של עבה"י, הנחשב עד היום לספר יסוד בנושא זה.⁶

מסע נוסף לעבה"י נערך בידי צ'פמן, איש מחלקת הייעור של ממשלת המנדט, בדצמבר 1945 – ינואר 1946. בשובו פרסם את רשמיו מסעותיו בבטאון ירושלמי שעסק בטבע,⁷ שכללו סקירה מפורטת על היערות בירדן.⁸

לאחר הקמת המדינה נבצר מחוקרים ישראלים לפעול בירדן. בפרק זמן זה של קרוב לחמישים שנה נעשו שני סקרים בוטניים חשובים בירדן. הראשון, בשנת 1956, נערך בהקשר לרעיה ולייעור.⁹ השני ב-1957, עסק בביוקלימטולוגיה ובצומח.¹⁰ בשנת 1987 פרסם חוקר ירדני, מחקר גיאובוטני על הצומח של ירדן, המתבסס בחלקו על מחקריהם של זהרי וקודמיו.¹¹

מסעותיו של טריסטראם בעבר הירדן

הנרי בייקר טריסטראם, כומר וביולוג, יצא בסתיו 1863 למסע ארוך בן עשרה חודשים לארץ-ישראל. כעולי רגל רבים אחרים במאה ה-19, שבאו לתור את ארץ הקודש, גם טריסטראם נמשך אליה ממניעים דתיים. עם זאת, כחוקר הוא הקדיש תשומת לב מיוחדת לטבע ולנוף הארץ, ותרם רבות להכרת טבעה.

בהקדמה לספרו "מסע בארץ-ישראל" מציין טריסטראם, כי הקדיש תשומת לב

מיוחדת לאגן ים המלח ולמחוזות שבעבר הירדן מזרחה, "שכן מחוזות אלה הם הקשים ביותר לגישת הנוסעים, וידיעותינו עליהם הן הרחוקות ביותר משלמות". המסע נערך בראשית האביב, עונת השנה המתאימה ביותר, כאשר הפריחה היתה בשיאה. ביומיים הראשונים עבר בגלעד ואת היומיים הבאים הקדיש לבשן. טריסטראם ופמלייתו החלו את מסעם בגדרה (אום קייס), כאשר ירדו לנחל קטן בדרכם לרמת הבשן, שגדותיו היו מכוסות באלונים פזורים ובשפע ירק. המשעול התפתל בין הרדופים צפופים. הדרך הובילה לרמה מיוערת, שהזכירה להם את סיפורי התנ"ך: "ברמה המיוערת טפפו סוסינו בתוך יער אלונים אצילי.... אבשלום המתמרד נתלה באלון דומה לאלה. ... בעברי ברכיבה תחת עץ אלון גדול וזקן איבדתי גם אני את כובעי ואת המטפחת שנאחזו בענף". בהמשך דרכה עברה המשלחת בשדה דגן מוריק, ולאחריו בחורשת זיתים מוריקה. אחרי שצלחו נחל קטן וטיפסו בשביל, הגיעו למישור מכוסה יער דליל ובהמשכו – לחלקת דגן משגשגת. כך נמשכה הדרך שמונה שעות, וכל אותו זמן התענגו על מראה הנוף הנהדר: "מי שראה רק את טרשי יהודה ולא את השגשוג בארץ גלעד הפוריה אינו יכול לחרוץ משפט על הארץ שנחלו בני ישראל". הם עברו בעג'לון, ירדו לנחל יבוק, מתפעלים ממראה עיניהם:

"רכבנו בדרך נהדרת שעברה ביערות אלונים, שבהם פה ושם קרחות ומרומיהם עטורים עצי אורן אציליים (אורן ירושלים שטריסטרם מכנה אותם *Pinus carica*). הארץ היתה כולה ירוקה ופורחת. יוני ענק התרוממו מעצי האלון. ... נראה שיש שם חמישה זני אלון, שניים העומדים בשלכת ושלושה ירוקי עד, אך אפשר לייחס את כולם לשני מינים – אלון מצוי ואלון התבור, כאשר המין הראשון הוא השולט. עצי כל מין מרוכזים בדרך כלל בקבוצות נפרדות והרושם הכללי הוא של פארק רב מידות. רבים מן העצים מצטיינים בגודלם, ובשולי הקרחות – בנוף רחב והדור...".

בולט בתאורו הניגוד בין ארץ-ישראל המערבית לזו המזרחית. "פני הבשן והגלעד כיום דומים בדיוק לפני ארץ כנען בימי אברהם", כותב טריסטראם ומדגיש:

"כיום יקשה למצוא עוד שני חבלי ארץ סמוכים ומנוגדים כל כך למראה כמו עבר הירדן המזרחי והמערבי. ההבדל מקורו בריבוי הגשמים בעבר המזרחי הודות ליערותיו, שכמותם לא שרדו בצד המערבי".

כל אותו יום התנהלה השיירה "בשורה ארוכה ומפותלת בסבכי יער, מתחת לאלונים ענפים ועל פני כרים גלויים, שאף מהם הזדקרו גזעים מכוסים חזזיות, שרידים ישישים של היער הקדמון". תחילה ראו בדרך רק אלונים שונים, ופה ושם קטלב, ואולם משהעפילו להרים הגבוהים נתגלו לעיניהם בלב הר עג'לון יערות אורן.

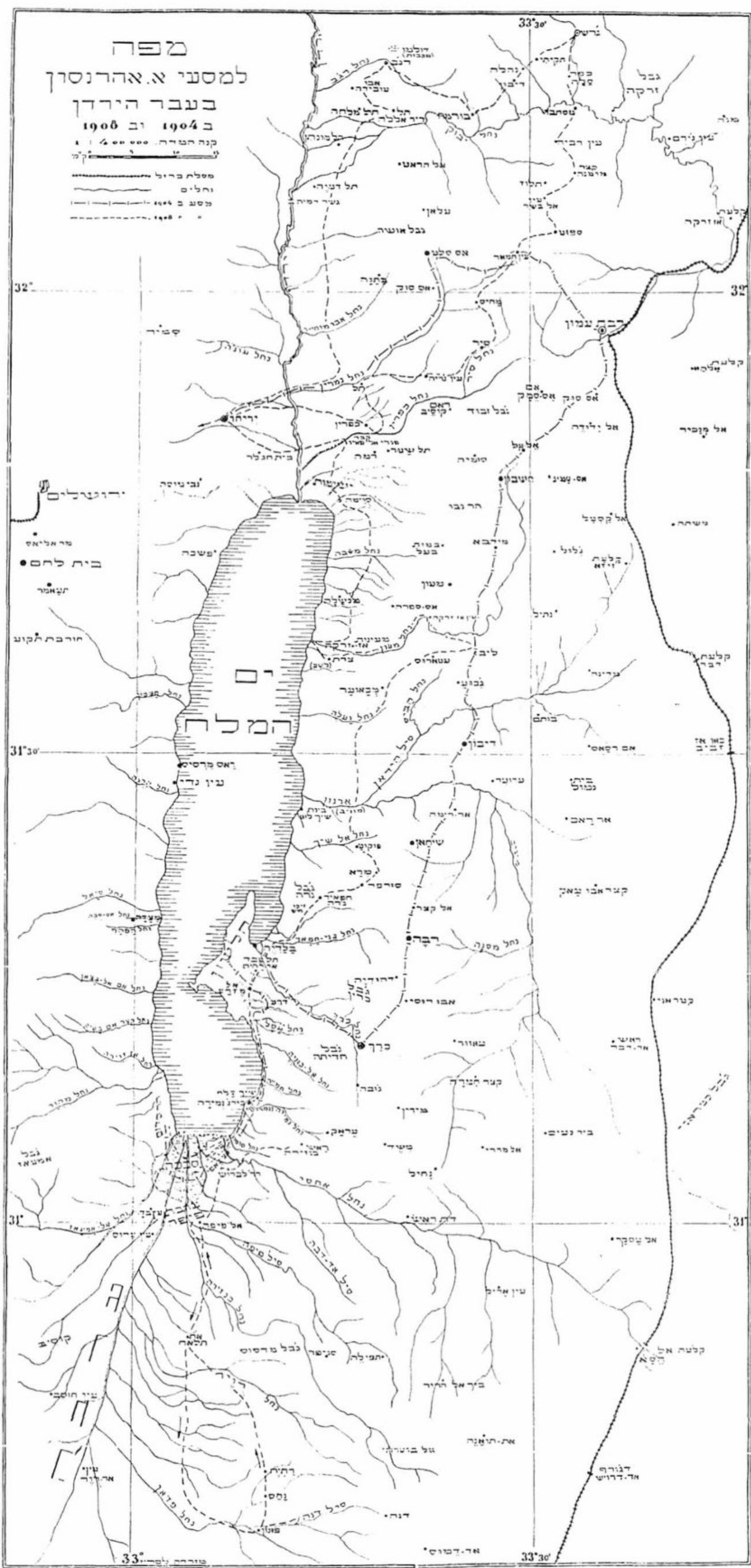
ב־15 במארס, הגיעו טריסטראם ופמלייתו לבשן. בשעות אחר הצהרים יצאו מיער אלונים ירוקי עד לנוף שאופיין באלוני שלכת. טריסטראם מתאר:

"רכבנו בשביל נהדר בארץ פתוחה, מבוטרת בנחלים שפה ושם גדלים בה עצי אלון – כולם עצי שלכת. הגענו חיש קל לכיכר הירדן הנרחבת ליד ואדי טייבה. בדרכנו למטה בכיוון לגשר, היה מעניין לראות את השינוי המהיר באופי הצומח ואוכלוסיית העופות. בתחילת הדרך נפרדנו מן האלונים, אחר כך מן הזיתים, ולבסוף, לאחר צליחת פלג קטן הגענו למישור פורה, טרופי, ללא עצים, ובו עשב עסיסי...".

בולט בתאורו הניגוד בין הגלעד לבשן: הגלעד היה מיוער בעיקר בעצי אלון עבותים, ובהר עג'לון היה יער אורנים, בעוד שנוף הבשן היה פתוח, חלקו הצפוני היה דמוי יער-פארק וחלקו הדרומי ללא עצים, אך עשיר בעשבונים.

בסוף חודש אפריל הגיע טריסטראם לכיכר הירדן ומשם לערבות מואב.

מפה
למסעי א.אהרנסון
בעבר הירדן
ב 1904 וב 1908
 קנה המידה: 1:100,000
 מ.מ. 1:100,000
 מ.מ. 1:100,000
 מ.מ. 1:100,000

כשעלו מכיכר הירדן לגבעות השתנה אופי הצומח, אך לא באותה מהירות כמו בעבר המערבי. "השיזוף והצלף עולים כאן בגבעות לגובה רב יותר. הזקום המצרי עוד מצוי בנחלים. המרוה ושפתניים אחרים אינם יורדים לנקודות כה נמוכות." בהמשך דרכם טיפסו על "גבעות טרשיות פחות וצחיחות פחות מאלה שבגדה המערבית" ומצאו אותן "במצב הרבה יותר טבעי. מדוונותיהן לא דורגו מעולם אלא שימשו רק ככרי מרעה לבני ראובן וגד. לכן לא נסחפה הקרקע והם מכוסים שפע צמחיה ובה פזורים שיחים רבים ומעט עצים... ההרדופים נהדרים. מקצתם מגיע לגובה שבעה מטרים ויותר.. והם עמוסי פריחה". הנתיב הוביל את השיירה לעראק אל-אמיר, במקום שירדו לנחל הנמצא "בצל עמוק של מבוך הרדופים וביניהם עצי דולב גדולים, יפים בהרבה מכל בני מינם" שראו במקומות אחרים.

בדרכו לוואדי עמאן חלף טריסטראם בקצה יער אורנים "מהמין *Pinus carica* הקרוב לאורן ירושלים", שצמח על אבן חול אדומה ורכה.

נראה שבאזור עמאן התקיים באותה עת עומד של עצי אורן ירושלים. בחודש מאי הגיע טריסטראם לאזור אזורק. הוא מצא "מדוונות הרים מדורגים ומכוסים כרמי גפן למעלה וכרמי זיתים למטה, בקעה מלאה גני חמד מרובי עצים, שעמסו פירות ירוקים – תאנים, משמשים, שסק גרמני, שזיפים, אפרסקים, אגוזים, ועצי רימון שכוסו פריחה אדומה".

אהרן אהרנסון בעבר הירדן

בשנים 1904-1908 ערך אהרן אהרנסון מסעות מחקר אחרים לעבר הירדן המזרחי, שבמהלכם אסף חומר בוטני רב ערך, ששימש בסיס לחיבורו המדעי. לאחר מותו של אהרנסון, טיפל ר.ה. אופנהיימר בעזבונו. לאחר שנות עבודה מאומצות, שנתקלו בקשיים מרובים לגבי צומח עבר הירדן המזרחי בשל העדר אוסף משווה בעשביות באירופה, ראו מחקריו אור בספר עב כרס בשם: "צמח עבר הירדן". הספר נועד לשמש "מפקד בקורת לצמחים אשר נאספו ומקצתם הוגדרו על ידי אהרן אהרנסון במשך מסעותיו (1904-1908) בעבר הירדן ובערבה".¹²

בחלקו הראשון מובאים יומני המסע של אהרנסון בעבר הירדן ובערבה, מלווים בצילומים ובמפות. חלקו השני כולל את צמחי עבר הירדן המזרחי, ומבוסס על הצמחים שנאספו והוגדרו במקורם בידי אהרנסון, ונבדקו שוב בידי אופנהיימר. זה התאור השיטתי הראשון של הצמחיה בירדן. רק בשנת 1951 הוציא זהרי לאור חיבור מצומצם על הצמחים המעוצים של ארץ-ישראל וירדן.¹³

המסע הראשון של אהרנסון נערך בפברואר 1904 מסביב לים המלח, יחד עם הגיאולוג בלנקנהורן. הם עברו את מדבר יהודה, המשיכו להר סדום ומשם לנאות א-צאפי. בעבר הירדן סקרו את הלשון ועלו להרי מואב, בעברם דרך נחל ארנון, דיבון ומידבא.

בדצמבר 1905 הם ערכו מסע נוסף לעבר הירדן המזרחי. הם יצאו מאדרעי (דרעה) שבחורן לעבר רבת עמון, עברו בזרקא ובמעבר נחל יבוק. מעמאן המשיכו לעבר מעון (מעאן). בדרכם נתקלו בצומח שיחי בלבד, שכלל באזור דרעי צמחי שבר לבן, מלחית אשלגנית ושברק, ובסביבות מעון – חבלבל וסולנום שחור. ממעון המשיכו את דרכם ברכבת דרומה והגיעו לעקבה. בשובם ערכו סיור ממעון לפטרה. במשך המסע אספו